

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:

« Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία »

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Φοιτήτρια: Αλεξία Γασσοπούλου

Θέμα:

*Η ηθική των γονέων ως προς την ανατροφή των παιδιών κατά
τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο*

Επιβλέποντες Καθηγητές:

Α' επιβλέπων: Δρ. Μαντζανάρης Κωνσταντίνος

Β' επιβλέπουσα: Δρ. Αρτέμη Ειρήνη

ΑΘΗΝΑ- ΠΑΤΡΑ 2019

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της συγγραφέως που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση της συγγραφέως. Η δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ηθική στα μέλη της οικογένειας και η ανατροφή των παιδιών είναι διαφορετική σε κάθε εποχή και εξαρτάται από διαφορετικούς παράγοντες. Ωστόσο, έχει εξέχοντα ρόλο και αξίζει να ερευνήσουμε τους παράγοντες αυτούς σε κάθε εποχή. Έτσι, η ηθική στις σχέσεις των μελών μιας οικογένειας και η ανατροφή και αγωγή των παιδιών διαφέρει στην αρχαία Ελλάδα από αυτή των σχέσεων στο Βυζάντιο και στους πρώτους μ.Χ. αιώνες όπως πληροφορούμαστε από τα χωρία της Καινής Διαθήκης.

Ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα είναι η πρωτοποριακή και με διαχρονική ισχύ άποψη του Ιερού Χρυσόστομου για την ηθική στα μέλη της οικογένειας και την ανατροφή των παιδιών με την οποία θα ασχοληθούμε στην παρούσα εργασία. Συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε με ποιο τρόπο συμβάλλει η διδασκαλία του Χρυσόστομου στις μέχρι τότε απόψεις περί ηθικής στο γάμο. Πώς πρέπει να παιδαγωγούνται τα παιδιά; Τι καινοτομίες προτείνει ο Χρυσόστομος για τη συμπεριφορά των συζύγων σε μία εποχή που υποτιμούσαν τη γυναίκα; Σε όλα αυτά τα ερωτήματα θα κληθούμε να απαντήσουμε στην παρούσα εργασία μας.

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμώς τον Σύμβουλο Καθηγητή μου, αλλά και τη δεύτερη επιβλέπουσά μου, οι οποίοι με τις καθοριστικές υποδείξεις τους, κατά την περίοδο συνθέσεως της διατριβής μου, συνέβαλε σημαντικά στην αρτιότερη παρουσίαση αυτής της μελέτης.

17 Μαρτίου

Εορτή του Αγίου Αλεξίου

Ανθρώπου του Θεού

A.T.

Με αγάπη στον σύζυγό μου Σταύρο,
που μέσα από το γάμο μας με οδηγεί καθημερινά
στην Ανάσταση της ζωής μου
και στα παιδιά μου, Ιωάννα και Σωτήρη,
που αποτελούν το πραγματικό νόημα της ζωής μου

Φοιτήτρια: Αλεξία Τασσοπούλου.....	1
Θέμα:	1
Η ηθική των γονέων ως προς την ανατροφή των παιδιών κατά τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο	1
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
1.1. Ο θεσμός της οικογένειας στην αρχαία Ελλάδα.....	16
1.2 Ο θεσμός της οικογένειας στο Βυζάντιο.....	29
2.1 Η έννοια της ηθικής.....	36
2.2 Η έννοια της ηθικής στην αρχαία Ελλάδα.....	47
2.3 Η έννοια της ηθικής στο Βυζάντιο.....	57
2.4 Η Ηθική στην Οικογένεια κατά τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο.	65
3.1 Η ανατροφή των παιδιών στην αρχαία Ελλάδα.....	69
3.2 Η ανατροφή των παιδιών στο Βυζάντιο.....	83
4.1. Οι απόψεις του Ιωάννη Χρυσόστομου για την οικογένεια και η θέση της γυναίκας	97
4.2. Η διδασκαλία του Ιωάννη Χρυσόστομου για την ανατροφή των παιδιών.....	105
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Το Θέμα της Υιοθέτησης Παιδιών από Ομόφυλα Ζευγάρια.....	123
5.1. Σύγκριση με την άποψη των σύγχρονων κοινωνιών για υιοθέτηση παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια.....	123
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	128

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

δ.δ: διδακτορική διατριβή

ΕΑΠ: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

ΕΚΠΑ: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΠΕ: Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας

ΘΗΕ: Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια

ΜΙΕΤ: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

PG: Patrologiae Graeca Cursus Completus, εκδ. :J.-P. Migne, Paris , 1857-1912.

Περί κενοδοξίας: Περί κενοδοξίας και όπως δει τους γονέας ανατρέφειν τα τέκνα.

τ.π.: τελευταία προσπέλαση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο θεσμός της οικογένειας, από τα βάθη των χιλιετιών και των αιώνων ακόμα, αποτέλεσε για διάφορες κοινωνίες σε όλα τα μέρη του κόσμου, μια σημαντική συνισταμένη και έναν παράγοντα, γύρω από τον οποίο οργανώθηκε και δομήθηκε ένα πλαίσιο πτυχών του πολιτισμού και της καθημερινής ζωής αυτών των κοινωνιών.

Η ίδια η οικογένεια, άλλωστε, δεν είναι τυχαίο πως έχει θεωρηθεί διαχρονικά, ως ο πυρήνας για την ανάπτυξη μεγαλύτερων κοινωνικών συσσωματώσεων. Είναι χαρακτηριστικό το ότι διαχρονικά υφίσταται ένα πλαίσιο διαφόρων εθίμων και παραδοσιακών τελετουργιών, που αφορούν σημαντικά γεγονότα της ζωής του ατόμου, όπως ο γάμος, και κατ' επέκταση φανερώνουν και το πλαίσιο των κοσμοθεωριών μιας κοινωνίας για τον θεσμό της οικογένειας. Μάλιστα, αυτά τα έθιμα φαίνεται πως ανέκαθεν είχαν εξεταστεί μέσα από τη Λαογραφία με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην ληφθούν αντίστοιχα υπόψη οι κοινωνικές και οικονομικές συνισταμένες των διαφόρων τοπικών κοινωνιών, όπου αναπτύχθηκαν αυτά¹.

Ενδεικτικό είναι ότι το ενδιαφέρον για την οικογένεια εκφράστηκε σε όλες τις εποχές σε συνάρτηση με τον παράγοντα περί ηθικής. Οι θέσεις και οι κοσμοθεωρίες ως προς την τελευταία, οι οποίες διαχρονικά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο κάθε κοινωνίας, έχουν εξαρτηθεί ανά τους αιώνες και από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις που ανέπτυξε κάθε τοπική κοινωνία και κάθε πολιτισμός². Το ίδιο, εξάλλου, είναι δυνατόν να σημειώσουμε στην παρούσα συνάφεια και σε συνάρτηση με την

---

1 Β. Νιτσιάκος, «Η εθιμική και κοινωνική λειτουργία των εθιμικών τραγουδιών του γάμου», *Δωδώνη*, ΙΘ', (1990)1: 189.

2 Β. Νιτσιάκος, *Όπ. αν.* (ανωτέρω), σ. 189.

περίπτωση του Χριστιανισμού. Κι σε αυτήν την περίπτωση με άλλους λόγους παρατηρούμε, ότι το πλαίσιο των διδασκαλιών και της σχετικής δογματικής θεολογίας του χριστιανισμού έπαιξε καθοριστικό ρόλο, σχετικά με τον τρόπο οργάνωσης του συγκεκριμένου θεσμού στην κοινωνία και σχετικά με τον τρόπο αντίληψης του ρόλου του καθενός εκ των μελών της οικογενείας³. Καθοριστική είναι και η θέση της γυναίκας στην κοινωνία και την οικογένεια σε κάθε εποχή. Ενδιαφέρουσα είναι η διδασκαλία περί της ηθικής σύμφωνα με τους Πατέρες της Εκκλησίας μας και ειδικότερα υπό το πρίσμα της θεώρησης του Ιωάννη του Χρυσοστόμου σε συνδυασμό με προβληματισμούς που αφορούν τις σχέσεις των μελών των οικογενειών στις σύγχρονες κοινωνίες.

Η οικογένεια αποτελεί την πρώτη κοινωνική ομάδα στην οποία εντάσσεται το παιδί και ως εκ τούτου η επίδρασή της στην ψυχοσωματική και ηθική ανάπτυξη του είναι καθοριστική και για την μετέπειτα ζωή του⁴. Τα πρώτα σπέρματα ηθικότητας και τα πρώτα πρότυπα ηθικής το παιδί τα ανακαλύπτει και τα υιοθετεί μέσα στην οικογένεια. Γι' αυτό και η προσωπικότητα και η συμπεριφορά των γονέων είναι καταλυτική στην ηθική ανάπτυξη και αγωγή των παιδιών⁵.

Διαχρονικά η θρησκεία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ικανότητας των ανθρώπων να επιλέγουν το «καλό» από το «κακό». Αυτή η αντίληψη αναδεικνύεται δυναμικά και εύγλωττα κατά το έργο και τα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας, όπως του Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Ο τελευταίος αποτελεί, ίσως, ένα από τα μεγαλύτερα κεφάλαια στο πλαίσιο της χριστιανικής φιλολογίας και γραμματολογίας,

3 J. N. D. Kelly, *Golden Mouth: The Story of John Chrysostom - Ascetic, Preacher, Bishop*, New York: Cornell University Press 1995, σσ. 55-72.

4 Β. Δινάκη, *Η δομή των οικογενειακών ρόλων στην ελληνική οικογένεια και οι επιπτώσεις της στην κοινωνικοποίηση*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 23-35.

5 Β. Δινάκη *Όπ. αν.*, σ. 23-35

από την άποψη ότι έχει αφήσει ως παρακαταθήκη έναν τεράστιο όγκο κειμένων, με τα οποία έχουμε την δυνατότητα να ανιχνεύσουμε σημαντικές παραμέτρους και γνωρίσματα, ως προς το ζήτημα της χριστιανικής ηθικής⁶. Το συγγραφικό έργο του Χρυσοστόμου είναι ογκωδέστατο, καλύπτοντας 18 τόμους στην *Patrologia Graeca* του Migne. Τα έργα του σώζονται σε χιλιάδες χειρόγραφα, καθώς τα μελετούσαν και τα αντέγραφαν συνεχώς οι επιστήμονες που μελετούσαν τα παιδαγωγικά, την κοινωνιολογία ή τη θεολογική επιστήμη⁷.

Μεγάλη συνεισφορά στην έννοια της θρησκείας συντελέστηκε κατά την διάρκεια της περιόδου του Διαφωτισμού. Κατά αυτήν την περίοδο, είχε ασκηθεί αυστηρός κριτικός έλεγχος των αυθεντιών και αμφισβητήθηκε καθολικά η έννοια. Επίσης, η έννοια της θρησκείας αποτελούσε για το Διαφωτισμό και τη νεωτερική σκέψη όχι μόνο έναν αναχρονισμό που δρούσε ως τροχοπέδη στην ανάπτυξη και την πρόοδο του ανθρώπου, μία συντηρητική η και αντιδραστική ιδεολογία. Επειδή η θρησκεία του Χριστιανισμού αμφισβητήθηκε στο μέγιστο βαθμό κατά τον «Αιώνα των Φώτων», πολλοί από τους Διαφωτιστές θεώρησαν ότι με το πέρασμα του χρόνου, ο κοινωνικός και πολιτιστικός ρόλος της θρησκείας θα γινόταν όλο και πιο αδύναμος και θα εκμηδενιζόταν. Οι Διαφωτιστές υποστήριζαν ότι η θρησκεία δεν είχε καμία θέση στην κοινωνία που στήριζε την πρόοδό της στην επιστήμη⁸.

---

6 Β. Δινάκη, *Η δομή των οικογενειακών ρόλων στην ελληνική οικογένεια και οι επιπτώσεις της στην κοινωνικοποίηση*, Όπ. αν., σσ. 55-72

7 Γ. Τοσιλιάνης, *Η παιδαγωγική σκέψη του Μ. Βασιλείου και του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου σε σχέση με την παιδαγωγική σκέψη του Πλουτάρχου και με αναφορά σε παιδαγωγούς των νεότερων χρόνων*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα – Πάτρα: ΕΑΠ, 2018, σ. 46.

8 Ειρήνη Αρτέμη, (2013). *Η έννοια της Νεωτερικότητας και ο Θεός*, assessed from <https://www.pemptousia.gr/2013/10/i-ennia-tis-neoterikotitas-ke-o-theos/> (Ημ. Προσπέλασης 5 Ιουνίου 2019)

Σε αυτό το σημείο, εν γένει, θα πρέπει να τονιστεί ότι το έργο του Ιωάννου Χρυσοστόμου διακρίνεται σε διάφορες πραγματείες, οι οποίες μπορεί να είναι ασκητικές, ηθικοπαιδαγωγικές, απολογητικές και ποιμαντικές ή αντίστοιχα σε λόγους. Οι τελευταίοι, μπορεί να θεωρούνται δογματικοί ή εγκωμιαστικοί, σχολιαστικοί, ηθικοί - διδακτικοί, ερμηνευτικοί κ.λπ.⁹. Μέσα από την διαδικασία της ανάλυσης από μέρους του Ιωάννη Χρυσοστόμου διαφόρων θεμάτων και ζητημάτων που έχουν να κάνουν με την χριστιανική ηθική, φανερώνεται την ίδια στιγμή και το γνώρισμα της βαθιάς γνώσης των ιερών Γραφών που είχε ο άγιος Πατήρ¹⁰.

Επιπλέον, ένα μεγάλο τμήμα του έργου του επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως αποτελείται και από ομιλίες. Μέσω αυτών των ομιλιών μπορούν να αντληθούν πολλά στοιχεία σχετικά με την χριστιανική ηθική και ειδικότερα την σχέση της με την οικογένεια και την ανατροφή των παιδιών. Οι ομιλίες του έχουν ως προϋπόθεση και κεντρική αφετηρία του τα διάφορα βιβλικά χωρία¹¹. Η χρήση τους, εξάλλου, φανερώνει και την πολύ μεγάλη και βαθύτατη γνώση που είχε ο Ιωάννης Χρυσόστομος ως προς την Αγία Γραφή και την Παράδοση της Εκκλησίας, όπως είχε διαμορφωθεί αυτή ως την εποχή του¹².

Ένα από τα σημαντικότερα θέματα μάλιστα, που απασχόλησαν τον Ιωάννη Χρυσόστομο, ήταν το ζήτημα της ηθικής των γονέων, ως σημαίνων παράγοντας για την ανατροφή των παιδιών τους¹³. Για τον ίδιο,

9 Χρ.. Παπαδόπουλος, *Ο άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος ως ρήτωρ και διδάσκαλος*, Τεργέστη, 1898, σσ. 144-185.

10 Ι. Κωνσταντινίδης, *Ιωάννης ο Χρυσόστομος*, εν Αθήναις 1969, σ. 3.

11 *Όπ.αν.*, σ. 4

12 *Όπ.αν.*, σ. 5.

13 «Ο Χρυσόστομος υπογραμμίζει πόσο μεγάλη ευθύνη έχουν οι γονείς για την διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους, για τις αρχές και τις αξίες με τις οποίες θα εντρυφήσουν την διάνοια των νέων, τις μεθόδους και τα μέσα τα οποία θα χρησιμοποιήσουν, τους καταλληλότερους παιδαγωγούς τους οποίους οφείλουν να επιλέξουν», Γ. Σ. Κρουσταλάκης, «Η παιδαγωγική του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου», <http://www.imaik.gr/?p=6593>. (Ημ Ανάκτησης 5 Ιανουαρίου 2019). Τοσιλιάνης, *Όπ.αν.*, σ. 65.

η ηθική των γονέων είναι αυτή μέσω των οποίων καθορίζεται άλλωστε και η ανατροφή που θα λάβουν τα παιδιά στο μέλλον. Αν η ηθική των γονέων είναι έξω από τα όσα ορίζονται με βάση τους χριστιανικούς κανόνες, τότε και η ανατροφή των παιδιών συνακόλουθα είναι σαφές πως δεν είναι σωστή¹⁴.

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω γενικότερων εισαγωγικών αναφορών και επισημάνσεων, στόχος της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας είναι η ανάλυση και εξέταση της θέσης του Ιωάννη Χρυσόστομου, αναφορικά με την ηθική των γονέων ως προς την ανατροφή των παιδιών¹⁵.

Η εργασία μας αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο υπό τον γενικό τίτλο «ο θεσμός της οικογένειας στην αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο» υπάρχουν δύο υποκεφάλαια. Το πρώτο παρουσιάζει το θεσμό της οικογένειας στην αρχαία Ελλάδα, σε μία άκρως παγανιστική κοινωνία. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο γίνεται αναφορά στην οικογένεια στη Βυζαντινή κοινωνία που έχει αρχίσει να προσδιορίζεται από τις χριστιανικές αξίες και τη διδασκαλία της Εκκλησίας¹⁶.

Το δεύτερο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Η έννοια της Ηθικής». Χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο αναλύεται πώς ορίζεται η ηθική στην αρχαία ελληνική σκέψη και στην καθημερινή ζωή και πως ερμηνεύεται από τους Πατέρες της Εκκλησίας. Στο δεύτερο μέρος αναπτύσσεται η ηθική στα μέλη της οικογένειας κατά τον Ιωάννη το Χρυσόστομο¹⁷. Η οπτική περί ηθικής σε καθεμιά εκ των δυο περιπτώσεων, άλλωστε, είναι

---

14 Β. Χαρώνης & Ουρ. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ιωάννου Χρυσόστομου*, τ. Α', εκδόσεις «Το βυζάντιο», Αθήνα 1993, σσ. 339-379.

15 Β. Χαρώνης & Ουρ. Λανάρα *Όπ.αν.*, σσ. 339-379.

16 Β. Χαρώνης & Ουρ. Λανάρα *Όπ.αν.*, σσ. 339-379.

17 R. Π. Yazigi, *Εσχατολογία και Ηθική. Η εσχατολογική θεμελίωση της εν Χριστώ ζωής κατά τον Άγιον Ιωάννη τον Χρυσόστομο*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1991.

άμεσα συνυφασμένη με το πλαίσιο των ευρύτερων κοσμοθεωριών που κυριάρχησαν διαχρονικά.

Ενώ στον βυζαντινό κόσμο, οι κοσμοθεωρίες αυτές σαφώς εκφράστηκαν και εξαρτήθηκαν μέσα από το χριστιανικό δόγμα, στον αρχαιοελληνικό κόσμο, εξαρτήθηκαν αφενός μεν από το πλαίσιο των διαφόρων φιλοσοφικών θεωριών και προσεγγίσεων που αναπτύχθηκαν μέσω των Σοφιστών, των Προσωκρατικών, του Σωκράτη, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, αργότερα μέσω των Νεοπλατωνιστών, του Στωικισμού κ.λπ, αλλά και με βάση τις ανάγκες και τις πραγματικότητες που έκαναν την εμφάνισή τους επί αιώνες στις αρχαιοελληνικές κοινωνίες¹⁸.

Το τρίτο κεφάλαιο έχει τίτλο «Η ανατροφή των παιδιών». Στην παρούσα ενότητα θα εστιάσουμε στο τι σημαίνει αρχικά ανατροφή των παιδιών και πώς αυτή λαμβάνει χώρα στην αρχαία ελληνική κοινωνία με ειδικότερη αναφορά στην Αθήνα, στη Σπάρτη και στην Μακεδονία μας με χαρακτηριστικό παράδειγμα εκείνο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του βασιλιά όλων των Ελλήνων. Στη δεύτερη υποενότητα θα επικεντρωθούμε στην ανατροφή που λάμβαναν τα παιδιά στο Βυζάντιο, και πώς το μεγάλωμά τους βασίστηκε στη διδασκαλία του Χριστού και αργότερα στον Πατέρα της Εκκλησίας¹⁹.

Το τέταρτο κεφάλαιο έχει ως τίτλο: « Η ανατροφή των παιδιών και η οικογένεια στη διδασκαλία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου». Το κεφάλαιο διαιρείται σε δύο μέρη. Το πρώτο επιγράφεται ως «Οι απόψεις του Ιωάννη Χρυσοστόμου για την οικογένεια. Η θέση της γυναίκας» και «η διδασκαλία του Χρυσορρήμονος Πατρός σχετικά με την ανατροφή των

---

18 Χ. Ταουσάνης, *Η συμβολή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στις σύγχρονες προσεγγίσεις συμβουλευτικής και επαγγελματικού προσανατολισμού*, δ.δ. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2015, σ. 17-31.

19 Αν. Βακαλούδη, *Αγωγή και μόρφωση των παιδιών και των εφήβων στο πρώιμο Βυζάντιο*, εκδόσεις οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 26-35.

παιδιών». Οι απόψεις του Ιωάννη του Χρυσόστομου για αυτά τα δύο ζητήματα, που αποτελούν το θεμέλιο της κοινωνίας και δη της χριστιανικής, ήταν άκρως απαραίτητες για το χτίσιμο μίας υγιούς κοινωνίας²⁰.

Ο ιερός Χρυσόστομος εντυπωσιάζει με τις επίκαιρες απόψεις του για τον ρόλο της οικογένειας ως προς την ανάπτυξη του παιδιού, που ταυτίζονται σχεδόν με τις σύγχρονες θέσεις για την αλληλεπιδραστική φύση των σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα στην οικογένεια και την καταλυτική επίδραση που ασκούν στην ψυχοσωματική και πνευματική ανάπτυξη του παιδιού²¹. Επίσης, η ψυχολογική και παιδαγωγική του κατάρτιση του διαφαίνονται και από την έγκυρη αντίληψή του για την πατρότητα και τη μητρότητα καθώς επισημαίνει ότι δεν είναι η γέννηση του παιδιού αλλά η σωστή διαπαιδαγώγηση και ανατροφή του, που κάνουν τον άντρα, πατέρα και τη γυναίκα, μητέρα: «Οὐ γάρ τό σπεῖραι ποιεῖ πατέρα μόνον, ἀλλά τό παιδεῦσαι καλῶς· οὐδέ τό κυῆσαι μητέρα ἐργάζεται, ἀλλά τό θρέψαι καλῶς»²². «Οὐ γάρ τό τεκεῖν μητρός (= γνώρισμα τῆς μητέρας δέν εἶναι ἡ γέννηση παιδιῶν), τοῦτο γάρ τῆς φύσεως, ἀλλά τό θρέψαι μητρός, τοῦτο γάρ τῆς προαιρέσεως ... Οὐ τό τεκεῖν ποιεῖ μητέρα, ἀλλά τό θρέψαι καλῶς»²³

Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζονται οι απόψεις για την οικογένεια και το παιδί στη θεολογία του Ιωάννη του Χρυσόστομου σε διάλογο με τη θετική ή αρνητική άποψη των σύγχρονων κοινωνιών για την υιοθέτηση παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια. Ένα ζήτημα που σήμερα

---

20 Σ. Κολέρδα, «Οι Απόψεις του Ιωάννη του Χρυσόστομου για την Αγωγή και την Παιδεία», *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.)*, 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10,11,12 Οκτωβρίου 2014, σσ. 1-11, http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/Kolerda.pdf

21 Όπ. αν., σσ. 1-11.

22 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος Α' περί τῆς Ἄννης*, PG 54, 155.

23 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Μακκαβαίους*, I, 3, ΕΠΕ, 36, 360 (=PG 50, 621).

αποτελεί μείζον ζήτημα για το σήμερα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όμως, καταστρατηγείται ό,τι ξέραμε μέχρι σήμερα για την υγιή ανάπτυξη ενός παιδιού²⁴. Μήπως οι άνθρωποι τυφλωμένοι από τον εγωισμό τους, τούς νοιάζει η «νομιμοποίηση» της αμαρτίας τους με τις παρά φύση σχέσεις, βάζοντας σε κίνδυνο την ψυχική υγεία των παιδιών; Μήπως πρέπει εμείς οι ορθόδοξοι χριστιανοί να αντισταθούμε στο νοσηρό ρεύμα της εποχής μας μένοντας σταθεροί στην αλήθεια των Πατέρων που πηγάζει από τη διδασκαλία του ενανθρωπήσαντος Λόγου²⁵.

Τέλος, υπάρχει ο επίλογος και τα συμπεράσματα αλλά και η βιβλιογραφία, ελληνική, ξενόγλωσση αλλά και οι πηγές που κυρίως αποτελούνται από τα έργα του Ιωάννη του Χρυσοστόμου.

Σημειώνουμε, ότι η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την συγγραφή του κειμένου, είναι αυτή της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Με άλλους λόγους, επιχειρείται η συλλογή στοιχείων και πληροφοριών τόσο από πρωτογενείς, όσο και από δευτερογενείς πηγές με σκοπό τη διερεύνηση των παιδαγωγικών απόψεων του Χρυσοστόμου που έχουν επηρεάσει τις παιδαγωγικές και κοινωνιολογικές θεωρίες των επιστημόνων στο πέρασμα των αιώνων.. Πρωτογενείς πηγές συγκεκριμένα αποτέλεσαν κυρίως τα διάφορα κείμενα του Ιωάννη Χρυσοστόμου, δεδομένου, ότι η έρευνά μας εστιάζει στις δικές του θέσεις περί ανατροφής των παιδιών και ηθικής των γονέων

Παράλληλα, η αξιοποίηση των διαφόρων βιβλιογραφικών πληροφοριών γίνεται με τρόπο εποικοδομητικό, δηλαδή διαλεγόμαστε με

---

24 Ιω. Δ. Ζηζιούλας, Μητρ. Περγάμου, «ΑΛΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ υπό τη θεώρηση των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας, http://www.apostoliki-diakonia.gr/gr_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=dogma&contents=contents_alltheiakaikoinonia.asp&main=EK_11&file=11.1.htm (Ημ. Ανάκτησης 5 Νοεμβρίου 2018)

25 Ιω. Δ. Ζηζιούλας, Μητρ. Περγάμου, «ΑΛΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ υπό τη θεώρηση των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησία, Όπ. αν., σ. 2

την πηγή και τη βιβλιογραφία, και δεν είναι ως μία απλή παράθεση κάποιων απόψεων. Στόχος μας είναι να συζητηθούμε με τις πηγές για να υπάρξει ένα γόνιμο αποτέλεσμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 : Ο Θεσμός της Οικογένειας

1.1. Ο θεσμός της οικογένειας στην αρχαία Ελλάδα

Ο θεσμός του γάμου σε πολλές κοινωνίες, από τα βάθη της δημιουργίας των πρώτων κοινωνιών και σε όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης πορείας πάνω στη γη έχει αποτελέσει κεντρική παράμετρο για τον πολιτισμό και την εξέλιξη του ανθρώπου. Ο γάμος αποτελεί μία διαδικασία με ιδιαίτερη βαρύτητα για τους διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς, από την άποψη πως συνδέεται με το στοιχείο της αναπαραγωγής νέων μελών²⁶. Τα παιδιά αποτελούν τη συνέχεια και το μέλλον κάθε κοινωνίας. Φυσικά, η διαπαιδαγώγηση των παιδιών και γενικότερα η ανατροφή τους έχει καταλυτικό ρόλο στο κοινωνικό σύνολο²⁷. Άλλωστε, σε κάθε εποχή τα παιδιά ανατρέφονται μέσα σε ένα πλαίσιο που επηρεάζεται από τις διάφορες κοσμοθεωρίες που επικρατούν στη συγκεκριμένη εποχή και κοινωνία αλλά και επηρεάζεται από τις επικρατούσες κοσμοθεωρίες, τα θρησκευτικά, πολιτικά και νομοθετικά συστήματα²⁸.

Συγκεκριμένα, η οικογένεια ασκούσε και ασκεί σημαντική επίδραση στο παιδί και στη θέση του παιδιού μέσα στην κοινωνία. Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει ο τύπος της οικογένειας, οι προσδοκίες των γονέων από το παιδί, οι προσδοκίες των γονέων σχετικά με τον δικό τους ρόλο, οι πεποιθήσεις, οι κανόνες της οικογένειας, οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας, καθώς επίσης, τα βιώματα και οι

---

26 Η γυναίκα όφειλε να παντρεύεται νωρίς και σύμφωνα με την ιατρική της εποχής. Ωστόσο, ο γάμος λειτουργούσε και ως έλεγχος της σεξουαλικότητας, θέτοντά την στην υπηρεσία της κληρονομικής διαδοχής, βλ. J. Redfield, «Homo Domesticus», *Ο Έλληνας άνθρωπος*, επιμ. Jean-Pierre Vernant, μτφ. από τα αγγλικά Χ. Τασάκος, Αθήνα 1996, σ. 265.

27 Ι. Παρασκευόπουλος, *Εξελικτική ψυχολογία*, εκδόσεις ΕΚΠΑ, Αθήνα 1982, σ. 82.

28 Δ. Παρούτσας, *Ο ρόλος της Οικογένειας στην ανάπτυξη του παιδιού*, από <https://paroutsas.jmc.gr/family/index.htm> (ανακτήθηκε στις 19/2/2019)

κοινωνικές επιδράσεις που θα δεχτεί το παιδί. Όλα τα ανωτέρω επηρεάζουν την γνωστική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού²⁹.

Επιπλέον, η οικογένεια λειτουργεί και ως φορέας πολιτισμού. Αυτό σημαίνει πώς μέσα από την οικογένεια το παιδί θα λάβει μηνύματα σχετικά με την κοινωνία, τον πολιτισμό, την ηθική και τις αξίες με τις οποίες μεγαλώνει ένα παιδί. Το παιδί μέσα στην οικογένεια μαθαίνει να κοινωνικοποιείται, ώστε συμμετέχοντας αργότερα στην κοινωνία και σε ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια όπως είναι το σχολείο κ.α.³⁰. Πρώτα μαθαίνει να λειτουργεί εντός της οικογένειας με τους κανόνες και τις ηθικές αξίες που διέπουν το κάθε σύστημα και αργότερα προσαρμόζεται, κοινωνικοποιείται και εντάσσεται λειτουργικά στο κάθε καινούριο πλαίσιο, όπως είναι το σχολείο, σύμφωνα με τους κανόνες αξίες που διέπουν αυτό. Είναι, λοιπόν, πολύ σημαντικό, οι γονείς να δίνουν βάση σε όλα τα πιθανά μηνύματα που το παιδί τους λαμβάνει μέσα από την οικογένεια και τον τρόπο διαπαιδαγώγησης του³¹.

Βέβαια, σε κάθε κοινωνία και σε κάθε εποχή, ο θεσμός του γάμου μπορεί να αποβλέπει σε κάποιες περισσότερο συγκεκριμένες στοχοθετήσεις, εκτός από την τεκνογονία. Φυσικά, η άποψη για τον γάμο σε κάθε εποχή είναι αλληλένδετη με τις ιδέες που κυριαρχούν σε κάθε εποχή³².

Ενδεικτικό είναι ότι τουλάχιστον από την εποχή του Ομήρου, δηλαδή από την αρχαϊκή περίοδο, αλλά κατά πάσα πιθανότητα ίσως και

---

29 Κ. Λυκαρδοπούλου, *Ο ρόλος του αντρόγυνου στη σημερινή Κοινωνία*, εκδόσεις Μέγας Σείριος, Αθήνα 1985, σσ. 43, 67-69, 81.

30 Δ. Ζουρδάκης, *Διαδικασίες κοινωνικοποίησης*, εκδόσεις Σκαραβαίος, Αθήνα 1984, σ. 48.

31 Δ. Μουδατσάκης, *Οικογένεια και παιδί*, αυτοέκδοση, Ηράκλειο, 1995, σ. 12-15.

32 Α. Δανασής - Αφεντάκης. *Θεματική της παιδαγωγικής επιστήμης*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1992, σ. 37 κ.ε. Βλ. και Κ. Κορώση, «Αναφορά στη λειτουργική ταυτότητα της σύγχρονης οικογένειας», *Σχολείο και Ζωή*, Αθήνα 1991 (2), σ. 39.

από ακόμα παλαιότερα, βασική μονάδα της αρχαιοελληνικής κοινωνίας ήταν ο λεγόμενος *οίκος*³³. Ο *οίκος* στην ουσία ήταν μια κοινωνική, οικονομική και παράλληλα και θρησκευτική μονάδα. Κι αυτό, καθώς πέραν της ίδιας της πυρηνικής - βιολογικής οικογένειας, περιελάμβανε και όλα εκείνα τα άτομα που κατοικούσαν στον ίδιο οίκο. Αυτά μπορεί να ήταν και άλλοι συγγενείς, για παράδειγμα, οι γονείς των δυο συζύγων ή επίσης και οι δούλοι της οικογένειας, δηλαδή οι οικιακοί δούλοι. Στο πλαίσιο του *οίκου* εντάσσονταν φυσικά και τα διάφορα υπάρχοντα, τα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειας³⁴.

Στην Ιλιάδα και στην Οδύσσεια εμφανίζεται ο γάμος ως ένας διακανονισμός ανάμεσα στον μνηστήρα και στον πατέρα της κόρης που θα παντρευόταν. Ως γαμήλια τελετή είναι η πανηγυρική μεταφορά της νύφης μέσα από τους κύριους δρόμους της πόλης από το πατρικό της σπίτι, στο σπίτι του γαμπρού.

Η αρχαιότερη αναφορά στην ιδεώδη ηλικία γάμου ευρίσκεται στα «Έργα και Ημέρες» του Ησίοδου, όπου ο ποιητής συμβουλεύει τον αδερφό του: «να είσαι σε κατάλληλη ηλικία, όταν φέρεις γυναίκα για σύζυγο στο σπίτι, μήτε πολύ κάτω από 30 ετών, μήτε πολύ πιο μεγάλος. Αυτός ο γάμος είναι στην ώρα του. Η γυναίκα όμως, ας κλείσει τέσσερα χρόνια στην ήβη, και στον πέμπτο ας παντρευτεί»³⁵.

Στην αρχαία Ελλάδα συναντάμε για πρώτη φορά ως καθιερωμένο με γενική ισχύ τύπο οικογένειας τη μονογαμική, δηλαδή την οικογένεια με τη σημερινή μορφή της. Η οικογένεια αυτή διακρίνεται από τη σταθερότητα του γαμήλιου δεσμού, ο οποίος κατά κανόνα δε λύεται με

33 Α. Δανασσής – Αφεντάκης, *Οπ. αν.*, σ. 371-378.

34 Α. Κουκουζέλη, «Οι Αξίες των Αρχαίων Ελλήνων», στο *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό, Τόμος Β' - Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού*, Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π., 2000, σ. 42.

35 Ησίοδος, *Έργα και Ημέρες*, Μτφρ. Σταύρος Γκιργκένης, εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 695-698.

αμοιβαία συναίνεση αλλά με απόφαση του άνδρα³⁶. Είναι η πρώτη μορφή οικογένειας που δε στηρίζεται σε φυσικούς αλλά σε καθαρά οικονομικούς όρους. Αποκλειστικός σκοπός της ήταν η παραγωγή γνήσιων κληρονόμων του άνδρα γι' αυτό μόνο η μοιχεία της γυναίκας (και όχι του άνδρα) μπορούσε να οδηγήσει στην διάλυση του γάμου³⁷.

Ο γάμος δεν προϋποθέτει κανέναν συναισθηματικό δεσμό, καμιά ερωτική σχέση, -αλλά ήταν ένας θεσμός καθαρά οικονομικός. Η οικονομική βάση του γάμου δεν αναφέρεται για να υποστηρίξει κάποιο επιχείρημα σχετικά με την εξέλιξη της οικογένειας από έναν καθαρά οικονομικό θεσμό στις σύγχρονες μορφές, που προβάλλουν τη συναισθηματική σχέση μεταξύ των μελών. Πρέπει να έχουμε συνέχεια στο νου μας πως η οικογένεια είναι ένας κοινωνικός θεσμός με συγκεκριμένες λειτουργίες, που ακολουθούν και προσαρμόζονται στις κοινωνικές αλλαγές³⁸.

Πολλές από τις διάφορες αρχαίες ελληνικές αξίες που αφορούσαν τον θεσμό της οικογένειας, εν γένει, είναι δυνατόν να εξηγηθούν σε συνάφεια με την προσπάθεια να διατηρηθεί η τιμή της και να διασφαλιστεί το μέλλον της. Η οικογένεια είχε τον σημαντικότερο ρόλο στο πλαίσιο της αρχαιοελληνικής κοινωνίας³⁹. Η προσωπική ασφάλεια,

---

36 Ανώνυμος, «Ιστορία της οικογένειας: αρχαία Ελλάδα», *Κοινωνική Ψυχολογία*, <https://socialpsychology.wordpress.com/2007/11/07/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%82-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%B1-%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4/> (Ημ. Ανάκτησης 18 Δεκεμβρίου 2019)

37 Όπ. αν. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 57.3, εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2005.

38 Ανώνυμος, «Ιστορία της οικογένειας: αρχαία Ελλάδα», *Κοινωνική Ψυχολογία*, <https://socialpsychology.wordpress.com/2007/11/07/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%82-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%B1-%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4/> (Ημ. Ανάκτησης 18 Δεκεμβρίου 2019)

39 Α. Κουκουζέλη, Όπ. αν. σ. 43

εξάλλου, του κάθε ατόμου σε σημαντικό βαθμό εξαρτιόταν από αυτήν. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό, πως ένα συνηθισμένο φαινόμενο ήταν εκείνος της ενδογαμίας, του γάμου, με άλλους λόγους, ακόμα και μεταξύ συγγενών, καθώς εθεωρείτο, ότι ο γάμος μεταξύ συγγενών μπορούσε να εξασφαλίσει την ασφάλεια και την συνοχή ενός οικογενειακού οίκου⁴⁰.

Όσον, δε, αφορά το ζήτημα της αιμομιξίας, είναι αλήθεια, ότι δεν απαγορευόταν διά νόμου. Πλην όμως, οι πάντες γνώριζαν ότι τέτοιου είδους σχέσεις προκαλούν και επιφέρουν την οργή και την τιμωρία των θεών. «Η αρχή της ενδογαμίας, δηλαδή του γάμου ανάμεσα σε μέλη της ίδιας κοινωνικής ομάδας, παρέχει τη δυνατότητα, ώστε ο γάμος ανάμεσα σε συγγενείς όχι μόνο να επιτρέπεται, αλλά ακόμα και να συνιστάται από τη συνήθεια. Ένας Αθηναίος δηλώνει σ' έναν λόγο του ότι προτίμησε να παντρεύσει τη θυγατέρα του με τον ανιψιό του παρά με έναν ξένο, για να διατηρήσει, και μάλιστα να δυναμώσει τους οικογενειακούς δεσμούς. Δεν είναι σπάνιο να παντρεύονται πρώτα ξαδέρφια ή θείος να παντρεύεται την ανιψιά του. Έτσι, ο αδελφός του γινόταν πεθερός του...»⁴¹.

Κομβικό σημείο φυσικά για τον θεσμό της οικογένειας ήταν ο γάμος στην αρχαία Ελλάδα, όπως προαναφέρθηκε. Τόσο στην Αθήνα όσο και στην αρχαία Σπάρτη κατά την εξεταζόμενη εποχή ο θεσμός του γάμου είχε αποτελέσει ένα αρκετά σοβαρό ζήτημα. Ήταν κάτι που εξέφραζε άλλωστε το πλαίσιο των ιδεών και κοσμοθεωριών πάνω στις οποίες βασιζόνταν οι δυο κοινωνίες και τα συστήματά τους. Και γι' αυτό το λόγο ένας τέτοιος θεσμός μάλιστα, αποτέλεσε διαχρονικά στον αρχαίο

---

40 Α. Κουκουζέλη, *Οπ. αν.*, σ. 43.

41 R. Flaceliere, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, μετάφραση από τα γαλλικά: Γερασ. Δ. Βανδώρου, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2007, σ. 80. Βλ. και Δ. Λυκούδης, «Ο γάμος στην Αρχαία Ελλάδα», 19/04/2018, <https://www.iellada.gr/istoria/o-gamos-stin-arhaia-ellada>, ημ. Ανάκτησης 5 Ιανουαρίου 2019.

ελληνικό κόσμο, ένα από τα σημαντικότερα σημεία ενασχόλησης των νομοθετών⁴².

Στην Αθήνα από τη μια μεριά, είναι χαρακτηριστικό, ότι η σχετική με το γάμο νομοθεσία διακρινόταν από μια αυστηρότητα, η οποία αφορούσε ζητήματα, όπως το κληρονομικό δίκαιο, αλλά και το θέμα της γνησιότητας των τέκνων. Αυτό το στοιχείο, εξάλλου, συνδέθηκε με το σύστημα της επιλογής συζύγου. Με βάση την σχετική νομοθεσία ήταν αναγκαίο και οι δυο σύζυγοι να έχουν καταγωγή και προέλευση από την Αθήνα⁴³. Με αυτόν τον τρόπο, άλλωστε, τα παιδιά των Αθηναίων στην πορεία θα μπορούσαν να θεωρηθούν νόμιμα, στοιχείο που είχε μεγάλη σημασία και αναφορικά με το ζήτημα της κληρονομιάς στη συνέχεια⁴⁴. Αν για παράδειγμα, προσφερόταν μια ξένη γυναίκα σε έναν Αθηναίο πολίτη ως ντόπια, όταν ανακαλυπτόταν εκείνος που είχε κάνει το συνοικέσιο, μπορούσε να περιπέσει σε κατάσταση ατιμίας, χάνοντας δηλαδή τα πολιτικά του δικαιώματα. Αυτό το στοιχείο στην Σπάρτη όμως από την άλλη, δεν έπαιξε κάποιον ιδιαίτερο ρόλο⁴⁵.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, μια βασική παράμετρος, ως προς την επιλογή συζύγου, συχνά είχε να κάνει στην Αθήνα και με το οικονομικό συμφέρον, ενώ ταυτόχρονα σε κάποιο βαθμό, φαίνεται, ότι υφίστατο ένα είδος διαγωνισμού. Έτσι, ο μεν γαμπρός γινόταν ένα είδος διαγωνιζόμενου και η νύφη ένα είδος επάθλου, υπό την επιρροή μάλλον

---

42 R. Flaceliere, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, μετάφραση από τα γαλλικά: Γερασ. Δ. Βανδώρου, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2007, σ. 75. Βλ. και P. Roussel, «La Famille athenienne», *Lettres d' Humanite*, 9, (1950), σσ. 5-59. Κ. Περιφανάκη, *Αι περί γάμου αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων*, χ.ε., Αθήνα 1940, σ. 120.

43 R. Flaceliere, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, μετάφραση από τα γαλλικά: Γερασ. Δ. Βανδώρου, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2007, σ. 80.

44 R. Flaceliere, *Οπ. αν.*, σ. 80.

45 Μ. Γκιρτζή, «Γαμήλια έθιμα της Αρχαιότητας και η θέση της γυναίκας στο γάμο», στο *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 109 (2008), σ. 53

και κάποιων πανάρχαιων εθίμων⁴⁶ Η επιλογή συζύγου στην Σπάρτη αντίστοιχα γινόταν, με βάση μια αρχαία παράδοση, με την τοποθέτηση νέων ανδρών και γυναικών σε ένα σκοτεινό δωμάτιο, όπου γίνονταν τυχαία ζευγαρώματα⁴⁷.

Αντίστοιχα, ως προς το στοιχείο της κατάλληλης ηλικίας για γάμο, οι Αθηναίοι έκριναν ως την πιο κατάλληλη ηλικία για τον άνδρα τα 30 χρόνια και για την γυναίκα περί τα 25 με 16, αν και αυτή η οριοθέτηση στην πορεία ατόνησε.⁴⁸ Στα πλαίσια των αναφορών διάφορων συγγραφέων της αρχαιότητας, όπως οι Ησίοδος και Σόλων, οι οποίοι έκαναν λόγο για την ηλικία των 30 ετών ως το ιδανικό διάστημα για γάμο για τον άνδρα ή όπως από την άλλη πλευρά τα ίδια υπεστήριζαν ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης⁴⁹.

Στην Σπάρτη, από την άλλη, δεν μπορούμε να εστιάσουμε στην ύπαρξη μίας συγκεκριμένης αντίληψης και οπτικής, αναφορικά με την κατάλληλη ηλικία γάμου. Πέραν της απουσίας συγκεκριμένου προτύπου, σε σύγκριση με την Αθήνα, στην Σπάρτη, απ' όσο φαίνεται, η ηλικία γάμου για τις γυναίκες ήταν τα 20 έτη περίπου και για τους άνδρες περίπου τα 25 έτη⁵⁰.

Αναφορικά με τη διάσταση της επιλογής συζύγου στην Σπάρτη ο κύριος γνώμονας είναι ένας: η επιλογή ατόμων και από τα δυο φύλα που

---

46 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιός, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα I: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια, Τόμος Α'- Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000, σ. 289.

47 Α. Πετροπούλου *Οπ. αν.* σ. 289.

48 Α. Πετροπούλου *Οπ. αν.*, σ. 283.

49 Η μνηστεία μπορούσε να γίνει σε πολύ μικρή ηλικία, βλ. Δημοσθένης, *Κατ' Αφόβου*, Ι.4 κ.έ., εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2005. Βλ και Cl. Mosse, *Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ από τα γαλλικά: Α. Στεφανής, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2008, σ. 20-32.

50 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιός, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα I: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια, Τόμος Α'- Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000, σ. 284

θα είναι δυνατά και με καλή κράση, με στόχο να παραχθούν μελλοντικά δυνατά παιδιά που θα γίνουν τρομεροί στρατιώτες. Γι' αυτό για παράδειγμα, η μη ικανότητα κάποιου Σπαρτιάτη να τεκνοποιήσει, μπορούσε να επιτρέψει την γονιμοποίηση της συζύγου από έναν νεότερο άνδρα. Ή μια γυναίκα, μπορούσε να έχει περισσότερους από έναν άνδρες που μπορούσαν να κάνουν μαζί της παιδιά, με την προϋπόθεση πάντως αυτοί οι άνδρες να είναι αδέρφια μεταξύ τους⁵¹.

Ειδικότερα, στην Αρχαία Σπάρτη, όπως και σε άλλες πόλεις-κράτη του ελληνισμού, ίσχυε η μονογαμία. Εάν κάποιος ήθελε να αποκτήσει δεύτερη γυναίκα, έπρεπε πρώτα να χωρίσει την πρώτη. Ενώ, λοιπόν, στη Σπάρτη ίσχυε γενικά η μονογαμία, επιτρεπόταν, ωστόσο, στις γυναίκες να συνάπτουν σεξουαλικές σχέσεις και με άλλο άντρα, εκτός από το, νόμιμο σύζυγο. Το περίεργο είναι πως υπήρχαν περιπτώσεις που ο ίδιος ο σύζυγος έφερνε άλλο άντρα για τη γυναίκα του⁵².

Εάν, λοιπόν, μια γυναίκα είχε παντρευτεί έναν γέρο άντρα, το οποίο δεν ήταν και πολύ συνηθισμένο, ο ίδιος ο γέρος της έφερνε στο σπίτι έναν νέο άντρα με καλή σωματική διάπλαση και καλό χαρακτήρα, προκειμένου να αποκτήσει παιδιά μαζί του. Ακόμη, εάν κάποιος ήξερε πως μια γυναίκα προέρχονταν από καλή γενιά και είχε αποκτήσει εκείνη όμορφα παιδιά, τότε ο ενδιαφερόμενος κύριος ζητούσε τη συγκατάθεση του συζύγου της γυναίκας για να κάνει και ο ίδιος όμορφα παιδιά μ' αυτήν τη γυναίκα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι γυναίκες μπορούσαν να αποκτήσουν παιδιά από διάφορους άντρες και κατά συνέπεια να διοικούν πάνω από έναν οίκο στη Σπάρτη⁵³.

51 Β. Ξενίδου-Schild «Οι γυναίκες στην Σπάρτη και τη Γόρτυνα», στο *Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα. Καταδίκη μνήμης*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 2003, σσ. 42, 57, 100

52 Β. Ξενίδου-Schild, *Όπ. αν.*, σ. 100.

53 Β. Ξενίδου-Schild «Οι γυναίκες στην Σπάρτη και τη Γόρτυνα», στο *Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα. Καταδίκη μνήμης*, *Όπ. αν.*, σ. 100. Βλ και Μ. Κ. Μήτση-Αναγνώστου, *Ο σπαρτιατικός οίκος*, δ.δ., εκδόσεις ΕΚΠΑ, Αθήνα 2014, σ. 45-110.

Το ζήτημα της προίκας αντίστοιχα φαίνεται στην Αθήνα να είχε σημαίνοντα ρόλο. Σε αντίθεση με την Σπάρτη, όπου άλλωστε η οικονομική παράμετρος δεν είχε ιδιαίτερη σημασία για την τοπική κοινωνία, στην Αθήνα η προίκα ήταν μια σημαντική προϋπόθεση, ως προς το θέμα της επιλογής συζύγου. Δεν είναι τυχαία η περίπτωση της διαδικασίας της *εγγύης*, με την οποία επικυρωνόταν ένας γάμος, με συμφωνία ουσιαστικά ανάμεσα στον πατέρα της νύφης και το γαμπρό και όπου ταυτόχρονα καθορίζονταν και τα σχετικά με την προίκα που έπαιρνε η νύφη από τους δικούς της. Το ζήτημα της πατρικής κληρονομιάς, άλλωστε, σε περίπτωση που μια κόρη έμενε ορφανή και δεν είχε και αδέρφια, αποτυπώνεται ως ένας σημαντικός παράγοντας και από το ότι αυτές οι κοπέλες που ονομάζονταν *επίκληρες*, από κάποια ηλικία και μετά (μετά τα 13) έπρεπε να παντρευτούν τον κοντινότερο εξ αγχιστείας συγγενή τους⁵⁴. Το ζήτημα της προίκας ειδικότερα ως προς την περίπτωση των αρχαίων Αθηναίων, θα σημειώναμε, πως κατά κάποιο τρόπο, αναδεικνύει, για άλλη μια φορά αυτό που τονίστηκε και πιο πάνω, ως προς το ότι η ίδια η νύφη ήταν ένα είδος επάθλου. Αυτό το στοιχείο εξάλλου, ήταν συνυφασμένο και με το ότι η ίδια δεν θεωρούνταν στην Αθήνα ποτέ καν νόμιμο πρόσωπο και ενήλικη.⁵⁵

Με βάση τα ανωτέρω πάντως, είναι σαφές, ότι ο θεσμός του γάμου σίγουρα ήταν μια σημαντική παράμετρος του πολιτισμού της Αθήνας και της Σπάρτης, κατά την κλασική εποχή. Για την αρχαία Αθήνα κεντρικός στόχος του γάμου ήταν η εμμονή στην διατήρηση της τοπικής πατρογονικής καταγωγής των Αθηναίων. Ταυτόχρονα, και η οικονομική

---

54 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιός, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα I: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Τόμος Α'- *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000, σ. 284.

55 Α. Πετροπούλου, *Οπ. αν.*, σ. 284.

διάσταση με την βαρύτητα που δινόταν στο θέμα της προίκας ήταν μια άλλη σημαντική παράμετρος. Εξάλλου, ο θεσμός του γάμου στη συγκεκριμένη περίπτωση έχει έναν πιο ιδιωτικό χαρακτήρα⁵⁶.

Επιπλέον, στην αρχαία Σπάρτη αντίστοιχα, η σημασία του γάμου είναι συνδεδεμένη απόλυτα με την στρατοκρατική αντίληψη της τοπικής κοινωνίας. Αφορά, για παράδειγμα, το ζήτημα της αναπαραγωγής νέων δυνατών παιδιών που μελλοντικά θα αποτελέσουν πολεμιστές της πόλης. Το οικονομικό στοιχείο, όπως και η διάσταση της προίκας αντίστοιχα, αν και υφίσταντο, αντίστοιχα δεν φαίνεται να είχαν εδώ την ίδια βαρύτητα, όπως στην Αθήνα. Εξάλλου, η ίδια η Σπαρτιάτισσα αντίστοιχα φαίνεται πως είχε περισσότερα δικαιώματα, σε σύγκριση με την Αθηναία, γνώρισμα που φαίνεται ως προς το δικαίωμα διαχείρισης της πατρικής κληρονομιάς ή της κληρονομιάς του συζύγου⁵⁷.

Η διαδικασία της σύναψης του γάμου, ιδίως στην Αθήνα και σε έναν δευτερεύοντα βαθμό στην Σπάρτη, ήταν συνδεδεμένη με ένα σύνολο διαφόρων εθίμων. Τα τελευταία έχουν έναν βαθύτερο συμβολικό χαρακτήρα, δεδομένου, ότι εκφράζουν το στοιχείο του περάσματος των μελλόντων συζύγων, του άνδρα και της γυναίκας σε ένα νέο στάδιο του βίου τους. Γι' αυτό υπάρχουν και ορισμένες διαβατήριες τελετές που εκφράζουν αυτή την παράμετρο. Τέτοιο είναι το παράδειγμα η τελετή των κανηφόρων. Ήταν περίπτωση ιερής θρησκευτικής τελετουργίας, με την οποία συμβολιζόταν πλέον το πέρασμα από την παιδική ηλικία σε εκείνη του γάμου. Εξέφραζε μάλιστα, το ότι ο γάμος κι εδώ ήταν τα θήλεα ένας βασικός προορισμός και στόχος ζωής.⁵⁸

---

56 Α. Πετροπούλου, *Όπ. αν.* σ. 284.

57 Α. Πετροπούλου, *Όπ. αν.* σ. 284

58 L. Blundell, *Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα. Η θέση της γυναίκας στην τέχνη, στην κοινωνία, στην θρησκεία και στην οικογένεια*, μετάφραση από τα αγγλικά Λ. Χατζηφώτη, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 207.

Εν τω μεταξύ, ως προς τα διάφορα έθιμα, μετά από την διαδικασία της *εγγύης*, του αρραβώνα, δηλαδή, γινόταν η επισφράγιση της συμφωνίας με την λεγόμενη *έκδοση*, οπότε η νύφη μαζί με την προίκα που έδινε η οικογένειά της, παραδινόταν στο σπίτι του μέλλοντα συζύγου. Σε εκείνο το διάστημα πραγματοποιούνταν κάποιες τριήμερες τελετουργίες, με τις οποίες ολοκληρωνόταν το έθιμο του γάμου⁵⁹. Στην διάρκειά τους, για παράδειγμα, γίνονταν κάποιες θυσίες, όπως ήταν η περίπτωση των λεγόμενων Προγάμιων θυσιών, με άλλους λόγους που τελούνταν ξεχωριστά από τον άνδρα και από την γυναίκα (ήταν προσφορές προς θεότητες που συνδέονταν με τον θεσμό του γάμου). Σημαντική ιεροτελεστία ήταν και ένα εξαγνιστικό λουτρό που γινόταν τόσο από τον γαμπρό, όσο και από την νύφη με νερό της Καλλιρόης πηγής στην Αττική και το οποίο μετέφεραν σε ειδικό αγγείο. Το τελευταίο, ήταν η λεγόμενη *λουτροφόρος*⁶⁰.

Τελικά, η νύφη μεταφερόταν στο σπίτι του γαμπρού, ενώ αυτή η διαδικασία γινόταν με την χρήση πομπής, τα μέλη της οποίας τραγουδούσαν διάφορα άσματα του γάμου. Στο σπίτι του μέλλοντα συζύγου, στη συνέχεια, μετά από σύντομη ξενάγηση, το νέο ζευγάρι κατέληγε στον *θάλαμο*, δηλαδή στο συζυγικό δωμάτιο, ενώ συγγενείς τραγουδούσαν διάφορα άσματα που ονομάζονταν «*επιθαλάμια*». Τα *επαύλεια*, εξάλλου, ήταν το έθιμο που έκλεινε τους τριήμερους εορτασμούς του γάμου για το ζευγάρι και που αφορούσε ένα σύνολο νέων

---

59 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Τόμος Α'- Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα 2000, σσ. 280, 292.

60 Πετροπούλου, Όπ. αν., σ. 296.

θυσιών του γαμπρού και της νύφης, τη στιγμή που οι οικογένειές τους και οι φίλοι τους προσέφεραν διάφορα δώρα.⁶¹

Στην Σπάρτη αντίστοιχα, η όλη διαδικασία μάλλον ήταν παράξενη. Κι αυτό επειδή η νύφη που είχε επιλεχθεί για έναν άνδρα, προετοιμαζόταν από μια μεγαλύτερη σε ηλικία γυναίκα που ονομαζόταν *νυμφεύτρα*. Κουρευόταν από την τελευταία ως τις ρίζες των μαλλιών της και στη συνέχεια ερχόταν ο μέλλον σύζυγος και πλάγιαζε μαζί της. Έπρεπε, μάλιστα, να φύγει μετά και να γυρίσει κρυφά στον κοιτώνα όπου βρίσκονταν οι υπόλοιποι συστρατιώτες του, χωρίς να καταστεί αντιληπτός. Στην ουσία αυτή ήταν μια διαδικασία γάμου υπό δοκιμή και η μέλλουσα νύφη στην πορεία γινόταν ουσιαστικά δεκτή στο σπίτι του συζύγου της, από τη στιγμή που γινόταν αντιληπτή πλέον η εγκυμοσύνη της⁶².

Μια σημαντική παράμετρος που θα πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο, είναι το ότι ο *οίκος*, ως κεντρικό στοιχείο και βάση της οικογένειας κατά την αρχαιοελληνική εποχή, είναι κάτι που έχει ιδιαίτερη σημασία για τα άρρενα μέλη της. Ενώ δηλαδή σε παλαιότερες εποχές ο *οίκος*⁶³ ήταν

---

61 L. Bruit - Zaidman, & P. Scmitt - Pantel, *Η θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2004, σσ. 71-72.

62B. Ξενίδου-Schild, «Οι γυναίκες στην Σπάρτη και τη Γόρτυνα», στο *Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα. Καταδίκη μνήμης*, Αθήνα: εκδόσεις Ερμής, 2003, σ. 97.

63 «Τι είναι ο οίκος; Η λέξη αποδίδεται πολλές φορές με τον όρο «οικογένεια». Όμως η απόδοση αυτή είναι πολύ στενή και θα μπορούσε να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Ο οίκος, ακόμη και από την άποψη του αριθμού των ανθρώπων, είναι κάτι πολύ περισσότερο από οικογένεια με τη σημερινή σημασία της λέξης (δηλαδή, την ομάδα που αποτελείται από τους γονείς και τα παιδιά, την «πυρηνική» οικογένεια)... Αλλά περιλαμβάνει επίσης όλα εκείνα τα άτομα - είτε πρόκειται για ελεύθερους είτε για δούλους - τα οποία εξαρτώνται άμεσα από τον επικεφαλής του οίκου (όλους εκείνους τους υπηρέτες στους οποίους έχουν ανατεθεί τα πολλά και διάφορα καθήκοντα που απαιτούνται από την οικονομική ζωή του οίκου...). Με άλλους λόγους, ο οίκος με την καθαρά «ανθρώπινη» μορφή του δεν είναι ένας θεσμός που βασιίζεται αποκλειστικά και μόνο στη συγγένεια.

Ωστόσο η έννοια του οίκου καλύπτει πολύ περισσότερα από μίαν απλή ομάδα ανθρώπων. Ο οίκος περιλαμβάνει και περιουσιακά στοιχεία κάθε είδους, τα οποία στην πράξη δεν μπορούν να χωριστούν από την ανθρώπινη ομάδα, αφού εξασφαλίζουν την

στοιχείο που καθόριζε εν πολλοίς τον πολιτικό ρόλο του αρχηγού και αρχηγού της οικογένειας στα πλαίσια της εκάστοτε πολιτικής κοινότητας, αντίστοιχα στην πορεία, ο ρόλος του μάλλον φαίνεται να περιθωριοποιείται, καθώς αφορά πλέον τον θεσμό της οικογένειας, όπως τονίστηκε και ανωτέρω⁶⁴.

Εν κατακλείδι, η μέριμνα της οικογένειας, τόσο στην Αθήνα, όσο και στη Σπάρτη δικαιώνει την άποψη του Redfield για τον οργανικό της ρόλο. Ο γάμος με την δημιουργία οικογένειας και τη γέννηση των παιδιών διασφάλιζε την επιβίωση του οίκου στα πλαίσια της πολιτικής κοινότητας⁶⁵. Από την επιβίωση του οίκου η πόλη συγκροτούσε την πολιτική τάξη, η οποία με θεσμούς και νόμους καθόριζε για τον καθένα ρόλους⁶⁶. Ο γάμος και τα κληρονομικά δικαιώματα που απέρρεαν από αυτόν, οι θρησκευτικές τελετουργίες και η εκπαίδευση αποτελούσαν φορείς αγαθών και κοινωνικών ρόλων που εκπορεύονταν ή στηρίζονταν από τον οίκο. Ωστόσο, χώροι ανάδειξης κοινωνικών ρόλων στους άνδρες αποτελούσαν η παιδική οиноποσία, τα συμπόσια στην Αθήνα και τα συσσίτια στη Σπάρτη⁶⁷.

υλική της ύπαρξη. Επομένως η γη, τα κτίρια, τα ζώα, τα κάθε είδους αποθέματα, ο εξοπλισμός και ούτω καθεξής αποτελούν όλα μέρος του οίκου», Μ. Μ. Austin, P. Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Από τα γαλλικά: Τ. Κουκουλιός, Δαίδαλος, Αθήνα 1998, σ. 67.

64 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα I: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Τόμος Α'- Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000, σσ.314, 296.

65 J. Redfield, *Ο Έλληνας Άνθρωπος*, μετάφραση από τα αγγλικά Χ. Τασάκου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1996, σ. 257.

66 J. Redfield, *Όπ. αν.*, σ. 327.

67 J. Redfield, *Όπ. αν.*, σ. 327

1.2 Ο θεσμός της οικογένειας στο Βυζάντιο

Ο ολοκληρωμένος γάμος καθώς και η έννοια της οικογένειας στη σκέψη των Βυζαντινών, εκτός από την αρμονική και σύμφωνη με τα χριστιανικά παραγγέλματα συμβίωση των συζύγων, απαιτούσε και την τεκνοποιία. Τα παιδιά θα συμπλήρωναν την οικογενειακή ευτυχία, θα αποτελούσαν το στήριγμα των γονέων και θα εξασφάλιζαν τη συνέχεια της οικογένειας.

Ο Λέων ο Γ', επιθυμώντας να εξασφαλίσει την ολοκλήρωση του γάμου μέσω της τεκνοποιίας, απαγόρευσε στους ευνούχους να παντρεύονται⁶⁸. Παρόλο που οι ευνούχοι, ή τουλάχιστον κάποιοι από αυτούς, είναι γνωστό ότι είχαν τη δυνατότητα να έχουν ολοκληρωμένη σεξουαλική επαφή, ήταν ενάντια στη φύση, εφόσον αποκλειόταν η πιθανότητα τεκνοποιίας και την προοπτική για τη γυναίκα της δικής της ολοκλήρωσης καθώς της στερούσε τη γονιμότητα⁶⁹. Σύμφωνα λοιπόν με τον αυτοκράτορα ένας παρόμοιος γάμος ήταν απαγορευμένος.

Στον θεσμό της οικογένειας σύμφωνα με το βυζαντινό δίκαιο δινόταν στη γυναίκα η δυνατότητα από τη νομοθεσία να χωρίσει το σύζυγο της, μετά από τρία χρόνια αδυναμίας να επιτελέσει τα συζυγικά του καθήκοντά του. Αυτό αποσκοπούσε όχι στη διαφύλαξη ή προστασία της γυναίκας από έναν «μη γάμο» αλλά στη λύση μιας έγγαμης συμβίωσης, η οποία δεν ήταν δυνατόν να αποδώσει τους καρπούς της,

---

68 Σπ. Λάμπρος, «Η γυνή παρὰ τοῖς Βυζαντίοις», *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 17 (1923) 258- 285. Βλ. και G. Buckler, «Women in Byzantine Law about 1100AD», *Byzantion* 11, No. 2 (1936), pp. 391-416. Βλ. και C. Diehl, *Figures Byzantines*, publ. A. Colin, Paris 1908, pp. 140, 268-96. Βλ. και Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος και πολιτισμὸς*, τ. Β', εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1949, σσ. 39-48. Βλ. και J. Grosdidier de Matons, *La femme dans l'empire byzantin*, Niuvelle Librarie de France, Paris 1967, σ. 20. Βλ. και J. Beaucamp, «La situation juridique de la femme à Byzance», *Cahiers de Civilisation Médiévale*, vol. 20, 1977, pp. 145-176.

69 K. Fledelius, «Woman's Position and Possibilities in Byzantine Society with Particular Reference to the Novels of Leo VI», *Akten XVI, Byz/Kongr., Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik* 32 (1982), 425-432, p. 424.

καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο και την ολοκλήρωση του θεσμού το γάμου⁷⁰. Στη βυζαντινή κοινωνία η ατεκνία ισοδυναμούσε με αποτυχία του γάμου καθώς η οικογένεια, εκτός από τη διαίωνιση της, στερούνταν μέλη της οικονομικής παραγωγικής μονάδας⁷¹.

Παρόλο που συχνά οι γυναίκες στην απόγνωσή τους είχαν κοντά τους συζύγους τους και μαζί απευθύνονταν στον Θεό προκειμένου να απαλλαγούν από το βάσανο τους, η ατεκνία βάρυνε αποκλειστικά τη γυναίκα⁷². Η αντίληψη αυτή είναι αυτονόητη για τα κοινωνικά δεδομένα και τις ιατρικές γνώσεις της εποχής. Σπάνια περίπτωση αποτελεί να κατηγορηθεί άντρας για το ότι ο γάμος του παρέμενε άκαρπος⁷³. Είναι σημαντικό πάντως ότι οι σύζυγοι είναι εκείνοι που τις περισσότερες φορές προσέτρεχαν στους αγίους, ενώ είναι περιορισμένα τα περιστατικά κατά τα οποία η γυναίκα έφερε μόνη το βάρος της ατεκνίας και απευθυνόταν μόνη στον Θεό⁷⁴.

Η συνήθης ανταμοιβή των ευσεβών και πιστών γονέων, που είτε μόνη της η μητέρα είτε μαζί και οι δύο κατέφευγαν στην επίκληση του Θεού και της Παναγίας για την απόκτηση διαδόχου, ήταν η γέννηση ενός γιου⁷⁵. Οι εξαιρέσεις, οι περιπτώσεις δηλαδή που το παιδί που γεννιόταν ήταν κόρη, αφορούν, στις περισσότερες περιπτώσεις τις γεννήσεις

70 Ε. Αρτέμη, «Ο θεσμός της οικογένειας και η εικόνα της γυναίκας στα νομικά και στα εκκλησιαστικά κείμενα του Βυζαντίου», *Πάπυροι - Επιστημονικό Περιοδικό Papyri - Scientific Journal* 6, 2017(σ. 1-21), σσ. 10,11.

71 Όπ. αν., σ. 12

72 Όπ. αν., σ. 13.

73 «Βίος έγκωμιάω συμπλεκόμενος του οσίου πατρός ημών Θεοφάνους, του και Ίσαακίου, Νικηφόρου σκευοφύλακος των Βλαχερνών», έκδ. C. DE Boor, *Theophanis Chronographia*, τόμ. II, Λιψία 1885, σ. 7. Δεν αναφέρεται ο πεθερός του Θεοφάνη σε ιατρικούς λόγους στειρότητας του ζεύγους, λόγω του άντρα. Βρίσκει απλώς αφορμή να κατηγορήσει το γαμπρό του και ο βιογράφος ευκαιρία να δείξει την επίπτωση που είχε για τον ήρωα του η απόφαση του για αγνότητα.

74 Κ. Νικολάου, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, δ.δ., Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες 6, Αθήνα 2005, σ. 22-24, 28.

75 Όπ. αν., σ. 31.

μελλοντικών αγίων γυναικών⁷⁶. Τις περισσότερες φορές, μάλιστα, είτε από τη στιγμή της γέννησής τους, είτε πριν από αυτήν είτε, τέλος, στην πολύ μικρή ηλικία τους η εμφάνιση ιδιαίτερων στοιχείων που «προδιέγραφαν» το μέλλον τους ερχόταν να αντισταθμίσει το ενδεχόμενο παράπονο των γονέων που δεν απέκτησαν αρσενικό παιδί.

Στους Βίους των Αγίων πολλές φορές συναντάμε την γέννηση ενός κοριτσιού ως πρώτου ή μοναδικού παιδιού άτεκνων μέχρι τότε γονέων να είναι σχεδόν πάντοτε ταυτόσημη με τη γέννηση μιας αγίας. Και ο Συμεών Μεταφραστής, το 10ο αιώνα, αποτυπώνει στη συνέχεια την τότε ισχύουσα αντίληψη των Βυζαντινών για την περίπτωση⁷⁷.

Η προσθήκη αυτή κρίθηκε απαραίτητη από τον Συμεών, που θέλησε να επισημάνει το μέγεθος του προβλήματος. Στην αυτοκρατορική οικογένεια η επιθυμία για την απόκτηση αρσενικού διαδόχου ήταν ακόμη μεγαλύτερη καθώς η σταδιακή αποδοχή και εδραίωση της κληρονομικής διαδοχής στο Βυζάντιο καθιστούσε την απόκτηση γιου περισσότερο επιτακτική⁷⁸.

---

⁷⁶ Όπ. αν., σ. 31.

⁷⁷ Joseph the Hymnographer, *Βίος Στεφάνου του Νέου, Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Στεφάνου του Νέου*, ἐκδ. F. Iadavaia, *Simeone Metafraste, Vita di S. Stefano minore, introduzione, testocritico, traduzione e note*, Μεσσήνη 1984, σσ. 68-69.

⁷⁸ Όπ. αν., σσ. 68-69.

Αν το παιδί ήταν αγόρι⁷⁹ το πρόβλημα δεν ήταν τόσο μεγάλο σε αντίθεση με το αν ήταν κόρη, καθώς το κακό θα ήταν διπλό, εφόσον θα έπρεπε επί χρόνια να τη φροντίσουν και να περιμένουν ως ότου την παντρεύσουν⁸⁰. Μαζί με το κορίτσι λοιπόν γεννιόταν και η υποχρέωση ιδιαίτερης φροντίδας του εκ μέρους των γονέων αλλά και η υποχρέωση να το παντρεύουν και, επομένως, να το προικίσουν. Επιπλέον, το όνομα της οικογένειας δεν θα διαγωνιζόταν, αφού μόλις μετά τον 11ο αιώνα εμφανίστηκε το φαινόμενο στην αριστοκρατική τάξη τα παιδιά να λαμβάνουν το οικογενειακό όνομα του πατέρα και της μητέρας τους. Υπήρχαν φορές που λάμβαναν μόνο της μητέρας στις περιπτώσεις που η γενιά της ήταν περισσότερο προβεβλημένη από την πατρική⁸¹.

Οι υπηρεσίες που ήταν σε θέση να προσφέρει η κόρη στην οικογένεια ήταν πολύ περιορισμένες και η ανακούφιση που μπορούσαν να ελπίζουν οι γονείς από αυτήν ελάχιστες. Όταν θα έφθανε σε ηλικία κατάλληλη για να παντρευτεί, θα παντρευόταν και θα αποκτούσε δική

---

79 Κ. Νικολάου, *Οπ. αν.*, σ. 33: «Η επιθυμία για την απόκτηση αρσενικού διαδόχου ήταν ακόμη μεγαλύτερη, όπως ήταν φυσικό, στην αυτοκρατορική οικογένεια. Η σταδιακή αποδοχή και εδραίωση της κληρονομικής διαδοχής στο Βυζάντιο καθιστούσε τη γέννηση γιου περισσότερο επιτακτική. Ο ίδιος ο Λέων Σ' περιγράφει αυτή την αγωνία στην Ευφροσύνη τη Νέα: "Ἐμέ, φησίν, ἔρως ἔξέτι πολλοῦ κατέσχε παῖδα λιπεῖν της τε φύσεως παραμύθιον καί τρόπον ἄλλον της βασιλείας διάδοχον ἀλλ' εἰ μὲν ἔσπουδάσθη σοι μήτηρ γενέσθαι παιδός, ἐννως ἀν, ὅσον το φίλτρον, ὡς μάτην ἀν εἶη τονβίον διηνυκῶς ἀνήρ γήμας καὶ μη παῖδας καταλιπών εἰ δε καὶ βασιλεύς ὁ ἀνηρ εἶη, μη πατήρ ἀκουσας παιδός, ἀβίωτος μὲν ὁ βίος αὐτῶ, ἢ δε γε ἀρχή δουλείας ἀπάσης χείρων, καί τό σπουδαζόμενον αὐτοῦ υπέρ μηδενός...». Η σύζυγος του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, Ελένη, κάλεσε στο παλάτι το Βασίλειο το Νέο (944 ή 952) και εδυσώπει ουν αυτόν ή θεοφιλέστατη Αύγούστα παρακαλέσαι τόν θεόν όπως δοθη αυτή άρρεν τέκνον, επειδή τα προγεγεννημένα αυτής τέκνα θήλεα εχρημάτιζον. Ο άγιος προφήτευσε τη γέννηση ενός ακόμη κοριτσιού και στη συνέχεια τη γέννηση του διαδόχου, Ρωμανού Β'».

80 Μιχαήλ Μοναχός, «Βίος Ευαρέστου, Βίος και πολιτεία τοῦ οσίου πατρός ημών Ευαρέστου», έκδ. C. Van De Vorst, *La Vie de S. Évariste higoumène à Constantinople*, An. Boll. 41 (1923), σελ 288-325. κεφ. 34, σ. 317.

81 FJ Athanasiou, «The Position and Power of Women in Byzantine Society», <http://www.stnektarioswa.org.au/wp-content/uploads/2017/09/The-Position-and-Power-of-Women-in-Byzantine-Society.pdf>, p. 6, ημ. Ανάκτησης 5 Μαρτίου 2019.

της οικογένεια ή θα γινόταν μοναχή. Και στην περίπτωση ακόμα που έμενε ανύπανδρη η ύπαρξή της θα ήταν περισσότερο βάρος παρά ανακούφιση⁸². Η αντίληψη για την απόκτηση θηλυκών παιδιών, τα οποία δεν αντιμετωπίζονταν πάντοτε ως το επιθυμητό αποτέλεσμα ενός γάμου, είχε αντίκτυπο και στον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί αντιμετώπιζαν τις ανάγκες των θυγατέρων τους⁸³.

Κατά το ρωμαϊκό δίκαιο θεμέλιο της οικογένειας αποτελούσε η *patria potestas*⁸⁴, δηλαδή η νομικά απεριόριστη εξουσία του πατέρα πάνω στα παιδιά του, ο οποίος είχε το δικαίωμα, μεταξύ άλλων, να τους επιβάλει κάθε είδους σωματική ποινή, ακόμη και τον θάνατο, να τα διεκδικήσει αν διαφύγουν από την εξουσία του ή να τα πουλήσει ως δούλους. Στην οικογένεια αυτή τα παιδιά δεν σχετιζόνταν νομικά προς την οικογένεια της μητέρας. Συνδέονταν με αυτή μόνο επειδή και η μητέρα τελούσε υπό την εξουσία⁸⁵ του συζύγου της. Στην περίοδο της

---

82 Νικολάου, *Οπ. αν.*, σ. 34.

83 *Οπ. αν.*

84 A. Augustyn, P. Bauer, B. Duignan, A. Eldridge, E. Gregersen, A. McKenna, M. Petruzzello, J.P. Rafferty, M. Ray, K. Rogers, A. Tikkanen, J. Wallenfeldt, A. Zeidan, and Al. Zelazko (eds), «*Patria potestas*, (Latin: “power of a father”), in *Roman family law, power that the male head of a family exercised over his children and his more remote descendants in the male line, whatever their age, as well as over those brought into the family by adoption. This power meant originally not only that he had control over the persons of his children, amounting even to a right to inflict capital punishment, but that he alone had any rights in private law. Thus, acquisitions of a child became the property of the father. The father might allow a child (as he might a slave) certain property to treat as his own, but in the eye of the law it continued to belong to the father.*

Patria potestas ceased normally only with the death of the father; but the father might voluntarily free the child by emancipation, and a daughter ceased to be under the father’s *potestas* if upon her marriage she came under her husband’s *manus* (q.v.), a corresponding power of husband over wife.

By classical times, the father’s power of life and death had shrunk to that of light punishment, and sons could keep as their own what they earned as soldiers (*peculium castrense*). By Justinian’s day (527–565), the rules of *peculium castrense* were extended to many sorts of professional earnings; and in other acquisitions, such as property inherited from the mother, the father’s rights were reduced to a life interest», <https://www.britannica.com/topic/patria-potestas>, ημ. Ανάκτησης 10 Φεβρουαρίου 2019.

85 *Οπ. αν.*

Ηγεμονίας νέοι νομικοί κανόνες συνέτειναν αφενός μεν στον περιορισμό των δικαιωμάτων του πατέρα πάνω στο παιδί του και αφετέρου στην ως ένα σημείο εξίσωση και των δύο γονέων στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις προς τα κοινά παιδιά τους.

Η χριστιανική διδασκαλία, η οποία πρεσβεύει την ίση νομική μεταχείριση των δύο φύλων, ήρθε με τη σειρά της να μετριάσει την πατρική εξουσία. Οι Ίσαυροι αυτοκράτορες στην *Εκλογή*, ενίσχυσαν σημαντικά τα δικαιώματα της μητέρας και με σκοπό να την εξισώσουν με τον πατέρα, χωρίς όμως να αρθεί πλήρως η μεταξύ τους υφιστάμενη νομική διάκριση⁸⁶.

Ο πατέρας εξακολουθούσε να έχει μόνον αυτός υπεξούσια τα παιδιά, ενώ στη μακεδονική νομοθεσία, η οποία επανέφερε σε ισχύ το ιουστινιάνειο δίκαιο, εμφανίζονται διαφορετικές αποχρώσεις. Η Νεαρά 27 του Λέοντος Γ', επέτρεπε στους ευνούχους και στις ανύπαντρες γυναίκες να υιοθετούν παιδιά, αναγνώριζε τη μητρική εξουσία, χωρίς όμως νομική αλλά μόνο ηθική σημασία, εννοώντας την εκούσια υποταγή των παιδιών στη μητρική επιβολή. Ο Πρόχειρος Νόμος ορίζει «ὅτι λύεται τῆς ὑπεξουσιότητος ὁ παῖς θανάτῳ τοῦ πατρὸς»⁸⁷.

Στο Νομικό κείμενο της *Εισαγωγής* η λέξη πατρός⁸⁸ έχει αντικατασταθεί από τη λέξη γονεῖς. Η ίδια αντικατάσταση έχει γίνει και στις διατάξεις που αφορούν τη μη προϋπόθεση συναίνεσης των μαινόμενων πατέρων ή γονέων σε περιπτώσεις μνηστείας και γάμου των παιδιών τους. Η *Εισαγωγή*, από την άλλη εκφράζει το πνεύμα της

---

86 Αναστ. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον, μετά συμβολῶν εἰς τὸ ἀρχαῖον καὶ τὸ ἐλληνιστικόν*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείου Το "Νομικόν" Νικ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1946, σ. 24.

87 Πρόχειρος Νόμος 26.1, *Jus Graeco-Romanum*, επιμ. Ι. και Π. Ζέπου, τόμ. Β', *Νομοθεσία Ἰσαύρων καὶ Μακεδόνων*, Αθήνα 1931 (ανατύπωση. Aalen 1962).

88 *Εισαγωγή* 31.5. Series: *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschicht* Frankfurt am Main, Löffel-Gesellschaft, 1988.

Εκκλησίας μέσω του Φωτίου, ο οποίος επιχείρησε να διασφαλίσει ευνοϊκότερη μεταχείριση στη γυναίκα σε τομείς που άπτονταν αποκλειστικά του οικογενειακού δικαίου.

Οι μητέρες έπαιξαν ενεργό και καθοριστικό ρόλο στην ανατροφή αλλά και στις επιλογές των παιδιών τους, συνήθως όταν ο πατέρας δεν ευρισκόταν πλέον στη ζωή. Και αυτό διότι σύμφωνα με το νόμο, η γυναίκα μετά τον θάνατο του συζύγου της, και εφόσον δεν ξαναπαντρευόταν, γινόταν και επίσημα επίτροπος των ανήλικων παιδιών της⁸⁹.

Σε αυτές τις περιπτώσεις αναλάμβαναν πρωτοβουλίες και έπαιρναν αποφάσεις καθοριστικές για τη ζωή των παιδιών τους. Η αγωγή και η μόρφωση των παιδιών αποτελούσε καθήκον και υποχρέωση των γονέων και οι δύο έδιναν τις κατευθυντήριες γραμμές της αγωγής, ενώ η μητέρα ήταν εκείνη που αναλάμβανε τα πρακτικά θέματα. Η παραμονή της, συνήθως, μέσα στο σπίτι εξασφάλιζε τη σταθερή και αδιάλειπτη παρουσία της δίπλα στο παιδί. Αυτός ήταν ο κανόνας με απαραίτητη προϋπόθεση τη σύμπνοια των δύο γονέων και την ταύτιση των πεποιθήσεων τους, θρησκευτικών και κοινωνικών. Η μητέρα είχε πλέον το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και απόψεων της, μόνον μετά το θάνατο του συζύγου της⁹⁰.

---

89 L. Burgmann, *Ecloga Basilicorum*, Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, 15, Löwenklau Gesellschaft E.V., 1988, σ. 81.

90 Γ. Πατρώνος, *Θεολογία και Εμπειρία του Γάμου*, Αθήνα: εκδόσεις Δόμος, 1992, σ. 248.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η Σημασία της Ηθικής

2.1 Η έννοια της ηθικής.

Ο στόχος της ηθικής είναι ο εντοπισμός των ηθικών χαρακτηριστικών στον τρόπο ύπαρξης του ανθρώπου και ο προσδιορισμός με εννοιολογικά περιγράμματα των κριτηρίων αξιολόγησης μίας πράξης ως θετική. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιδιώκει να ξεχωρίσει τις ηθικές αξίες και τον τρόπο με τον οποίο αυτές μπορούν να αποτελούν κανονιστικό θεμέλιο στις καθημερινές πράξεις και στην σύνδεση των ανθρώπων με ανώτερες καταστάσεις της νόησης και της βούλησής του καθώς και με τα ουσιαστικά και μη συμβατικά πρότυπα οργάνωσης της ζωής⁹¹.

Βασικό στοιχείο της ηθικής είναι το δεοντολογικό, το οποίο θέτει τις ατομικές και τις συλλογικές πράξεις σε αξιολογική ιεραρχία καθηκόντων και συγχρόνως ερευνά τον τρόπο με τον οποίο το περιεχόμενο τους πραγματοποιείται και εξειδικεύεται στην εκάστοτε περίπτωση της έλλογης, και όχι της ενστικτώδους, βίωσης. Με βάση τις αρχές της ηθικής, τα ηθικά καθήκοντα δεν μπορούν να περιοριστούν στο πλαίσιο μίας υποχρεωτικής υποταγής σε οποιαδήποτε επικρατούσα πολιτική νομοθεσία αλλά ούτε και στην καθοδήγηση την οποία, με τυπική και σχεδόν ασυνείδητη επαναληπτικότητα, επιβάλλουν οι ισχύουσες από την παράδοση κατ' εθισμόν επιλογές⁹².

---

91 M. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 19.

92 Γ. Τοσιλιάνης, *Η παιδαγωγική σκέψη του Μ. Βασιλείου και του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου σε σχέση με την παιδαγωγική σκέψη του Πλουτάρχου και με αναφορά σε παιδαγωγούς των νεότερων χρόνων*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα - Πάτρα: Ε.Α.Π., 2018, σ. 52.

Αντιθέτως αναφέρεται στην συμμόρφωση του ανθρώπου προς ένα ανώτερο επίπεδο βίου μέσα στο οποίο, ανεξάρτητα από τους παραδοσιακούς περιορισμούς, κυριαρχεί η συνειδητοποίηση των ενεργειών, η ελευθερία προαίρεσης και η προσωπική αυτονομία. Τα εν λόγω καθήκοντα συνυφαίνονται με καταστάσεις οι οποίες υπερβαίνουν τον μέσο όρο των ενεργημάτων και εισάγουν τέτοιες κανονιστικές αρχές οι οποίες απελευθερώνουν την εσωτερικότητα από την δέσμευση στην άκριτη νομιμοποίηση παγιωμένων στερεοτύπων⁹³. Με βάση την ανωτέρω έννοια, τα καθήκοντα έχουν την δυνατότητα να συγκροτήσουν ένα σύστημα ριζοσπαστικών αρχών απέναντι σε ένα αντιδραστικό ή και συντηρητικό κατεστημένο αλλά ακόμα και σε μία προπολιτιστική κοινωνική συνθήκη⁹⁴.

Τα παραπάνω στοιχεία της ελεύθερης ηθικής συνείδησης προσφέρουν στους ανθρώπους τη δυνατότητα να διακρίνουν τα θετικά και τα αρνητικά που προκύπτουν όταν εκτελούν μία πράξη. Αυτό πραγματοποιείται με τη σωστή χρήση της κρίσης και με την βοήθεια του ανεξάντλητου των βουλευτικών αναφορών τους, να αναλαμβάνουν δηλαδή την ευθύνη για οποιαδήποτε πράξη τους⁹⁵. Έτσι, θα καταστήσει την πράξη του ηθικό γεγονός, ανεξάρτητη από τους νόμους της αιτιοκρατίας, ή του άκαμπτου ντετερμινισμού.

Η συμπεριφορά προσδιορίζεται από την προσωπική αξιολογία και όχι από μία γενικώς ισχύουσα νομοτέλεια, αυτοορισμός, ο οποίος θα ανάγει τον χαρακτήρα του και την βαθμιαίως διαμορφούμενη

---

93 S. Lawrence, "Ancient Ethics, the Heroic Code, and the Morality of Sophocles' Ajax", *Greece And Rome* 52(1), (2005)18-33, esp. 25, doi: 10.1093/gromej/cxi007

94 S. Lee, Ethics Education and Counseling in Ancient Greece : Focusing on Plato and Aristotle. *Journal of Ethics Education Studies*, 42, (2016) 31-50, esp. 33, doi: 10.18850/jees.2016.42.02

95 L. Benakis, Aristotelian Ethics in Byzantium. *WISDOM*, 9(2), (2017) 67-73. doi: 10.24234/wisdom.v9i2.191, p. 68.

προσωπικότητά του στο πεδίο του ιδιαίτερου και του ανεπανάληπτου⁹⁶. Η εσωτερική αυτονομία και η προσωπική αντιμετώπιση του πράττειν δεν σημαίνουν, βέβαια, ότι παραθεωρούνται τα κοινωνικά και τα επικοινωνιακά καθήκοντα. Με την αυθαιρεσία δεν εκφράζεται προσωπική απελευθέρωση, αλλά η ίδια είναι ενδεικτική της δέσμευσης που έχει ο άνθρωπος σε σχέση με τις βιολογικές τους ανάγκες αλλά και τις ατομικές σκοπιμότητές του⁹⁷.

Ένα ηθικό άτομο είναι κριτικό και έχει την ικανότητα να αντιμετωπίσει όλες τις επιμέρους πράξεις του υπό το πρίσμα της κοινωνίας, της πολιτικής και της προοπτικής της, δηλαδή μπορεί να τις ερμηνεύσει και με κριτήρια συλλογικότητας, ως μία προσφορά η οποία μεταμορφώνει τις επικοινωνιακές του αναφορές και πράξεις. Δεν παραμένει στην «μακαριότητα» της αυτοαναφοράς, αλλά εξίσταται, διότι αντιλαμβάνεται ότι ο βίος νοηματοδοτείται και ως σχέση, ή ως έτι περαιτέρω ότι αποκτά με το εν λόγω διαλεκτικό δεδομένο προοπτικές ριζικής μεταποίησης, επί τα βελτίω⁹⁸.

Η ηθική ως ένας κλάδος της φιλοσοφίας εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Αρχαία Ελλάδα τον 5ο αιώνα, από τους Σοφιστές και από τον Σωκράτη, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι τα κείμενα των Προσωκρατικών φιλοσόφων δεν αναφέρονται σε ηθικά θέματα. Η ηθική φιλοσοφία ακολουθεί χρονολογικά την παραδοσιακή φιλοσοφία⁹⁹. Η

---

96 Α. Κουκουζέλη, «Λογοτεχνία και Αρχαίο Θέατρο», στο *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό, Τόμος Β' - Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού*, Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π., 2000, σ. 323.

97 Μ. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 43.

98 V. Tankha, *The Ancient Greek Philosophy*, Dorling Kindersley (India) 2014, p. 18-27.

99 S. Lee, «Ethics Education and Counseling in Ancient Greece: Focusing on Plato and Aristotle», *Journal of Ethics Education Studies*, 42, (2016) 31-50, esp. p. 39. doi: 10.18850/jees.2016.42.02

ακολουθία αυτή οφείλεται σε δύο αίτια: α) διότι ο στοχασμός των ανθρώπων στρέφεται κυρίως στο φυσικό περιβάλλον, ως ένα χώρο γεμάτο με μυστήρια, και στην συνέχεια στο ατομικό και συλλογικό εγώ τα οποία αρχικά εκλαμβάνονται ως αυτονόητα δεδομένα τα οποία είναι ερμηνευτικώς προσληπτά ακόμη και από την πιο απλοϊκή σκέψη και β) διότι οι δεοντολογικοί και αξιολογικοί μετασχηματισμοί είναι για την ανθρώπινη συνείδηση ή για τις πραξιακές κατευθύνσεις τού κοινωνικού σώματος ιδιαίτερος πιο επώδυνος συγκριτικά με τις αλλαγές οι οποίες συμβαίνουν στο φυσικοεπιστημονικό κοσμοείδωλο.

Οι αυξανόμενες μελέτες στον φυσικό χώρο και οι επιστημονικές ανακαλύψεις έχουν γίνει περισσότερο αποδεκτές απ' ό,τι μια νέα σημασιολόγηση της ηθικής και της κοινωνικής ύπαρξης του ανθρώπου ή απ' ό,τι μία ιεραρχική μετάταξη των αξιών του βίου. Η αναστοχαστική και η κριτική αντιμετώπιση των θεμελίων και των κατευθύνσεων στον ηθικό βίο προκαλεί φόβο για την ανατροπή της δεσπόζουσας εθιμικής και θεσμικής συμπεριφοράς αλλά και της αποδεκτής κοινωνικής τάξης. Ό,τι δηλαδή ορίζει μία συμβατικού τύπου εξασφάλιση, η οποία αποκλείει και την διακινδύνευση των κεκτημένων. Και γι' αυτό ακριβώς η διαλεκτική αναμέτρηση με ό,τι ισχύει είναι ανατρεπτική και ευδοκίμει σε κοινωνίες ακμαίες και ανοικτές και σε πολιτεύματα τα οποία ευνοούν τον διάλογο και την δημοκρατική οργάνωση των ατομικών δραστηριοτήτων και των θεσμών. Σημειωτέον, όμως, ότι τα ηθικά προβλήματα τοποθετούνται και επανατοποθετούνται θεωρητικά και σε εποχές ηθικής χαλάρωσης και κοινωνικής αρρυθμίας, καθώς τότε αναζητούνται τα αίτια της ατομικής και της συλλογικής κρίσης και προτείνονται τρόποι ανασύνταξης και

αναμόρφωσης της υποκειμενικής συμπεριφοράς, των θεσμικών κοινωνικών στάσεων και των οικονομικοπολιτικών δομών¹⁰⁰.

Τα κείμενα του Αριστοτέλη περί Ηθικής αποτελούν ειδική έκφανση των ανωτέρω. Πρέπει επίσης να παρατηρηθεί πως ο σκεπτικισμός επί των ηθικών διαφοροποιήσεων δεν σημαίνει πως η αλλαγή στο επιστημονικό κοσμοείδωλο δεν έχει καμία επιρροή στα κοινωνικά στερεότυπα και στην προσωπική παρουσία. Συμβάλλει στη διαμόρφωσή τους και στον μετασχηματισμό τους, αλλά με τρόπο βαθμιαίο και, συνεπαγωγικώς, στον ελάχιστο βαθμό συνειδητό. Για παράδειγμα, δεν είναι άνευ προσωπικής και συλλογικής νοηματοδότησης και σημασιολόγησης η επιστημονική θεωρία περί γεωκεντρικού κοσμοειδώλου. Πρόκειται για ένα ερευνητικό ζήτημα το οποίο συνεδέθη στενά με βιοθεωρίες, με το πώς αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος την θέση του μέσα στον φυσικό κόσμο ως διευρυμένη ολότητα¹⁰¹.

Οι οικογενειακές αξίες βασίζονται σε μια σειρά από υποθέσεις σχετικά με την ιδέα των αξιών. Πρώτον, υπάρχει η παραδοχή ότι υπάρχει κάποια συναίνεση ως προς το ποιες είναι οι οικογενειακές αξίες που θεωρούνται ότι απειλούνται. Η πραγματικότητα είναι ότι ζούμε σε μια εποχή αλλαγής και αντιπαράθεσης σε σχέση με πολλές μορφές αξιών, συμπεριλαμβανομένων των αξιών για την οικογενειακή ζωή. Πολλοί άνθρωποι, για παράδειγμα, θα συμφωνούσαν πιθανώς ότι οι αξίες της εντιμότητας, της σκληρής δουλειάς και του σεβασμού προς τους άλλους είναι επιθυμητές, αλλά πιθανότατα θα υπήρχε έντονη διαφωνία σχετικά με θέματα όπως ο κατάλληλος ρόλος της θρησκείας στην παιδική ηλικία

100 Γ. Τσοσιλιάνης, *Η παιδαγωγική σκέψη του Μ. Βασιλείου και του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου σε σχέση με την παιδαγωγική σκέψη του Πλουτάρχου και με αναφορά σε παιδαγωγούς των νεότερων χρόνων*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα – Πάτρα: ΕΑΠ, 2018, σ. 66.

101 A. Preus, *Historical Dictionary of Ancient Greek Philosophy*, Rowman & Littlefield 2015, p. 52.

ή η αποτελεσματικότητα ή ηθική των σωματικών τιμωρία των παιδιών. Η ίδια η υπόθεση ότι ο γάμος αποτελεί προϋπόθεση για την άσκηση παιδιών έχει αμφισβητηθεί¹⁰². Η υιοθεσία, η υποκατάστατη μητρότητα και η αύξηση των οικογενειών έχουν αμφισβητήσει τις υποθέσεις για τη βιολογία και την πυρηνική οικογένεια. Επιπλέον, δεν υπάρχει προφανής συναίνεση στη χώρα αυτή ως προς το κατά πόσον ο σωστός ρόλος του κράτους είναι να διατηρεί κανείς κοινά πρότυπα ή αν προστατεύει το δικαίωμα των ατόμων να επιλέγουν τις δικές τους αξίες για την οικογένεια¹⁰³.

Επίσης, συχνά, παραβλέπεται στην ρητορεία των οικογενειακών αξιών το προφανές γεγονός ότι η παραδοσιακή οικογένεια μπορεί επίσης να είναι μια περιοχή στην οποία μπορούν να μεταδοθούν αρνητικές τιμές¹⁰⁴. Στην τρέχουσα βιασύνη για τη νομική κατοχύρωση της οικογένειας, μπορεί να ξεχνάμε ότι οι παραδοσιακές οικογένειες ήταν επίσης ο τόπος όπου τα παιδιά είδαν, έμαθαν και ήταν θύματα συμπεριφοράς όπως η ενδοοικογενειακή βία¹⁰⁵, η σεξουαλική

---

102 Δ, Γρηγορά, *Η Ελληνική Οικογένεια σε μετάβαση. Μετασχηματισμοί και προκλήσεις Κοινωνιολογική και Θεολογική προσέγγιση*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 57-63, 87-92

103 Όπ. αν.

104 Φ.Β. Πέτκογλου, *Η ενδοοικογενειακή βία ως κοινωνικό φαινόμενο, τα αίτια και η αντιμετώπισή της*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 12, 16, 18.

105 «Ο όρος ενδοοικογενειακή βία (Domestic Violence, Family Violence) είναι ο όρος που έχει επικρατήσει και χρησιμοποιείται σε εθνικό και διεθνές επίπεδο απ' όλους τους αρμόδιους φορείς. Αναφέρεται δε σε κάθε μορφή βίας, σωματική, ψυχολογική, σεξουαλική ή οικονομική, που συμβαίνει μέσα σε σχέσεις οικογενειακές ή στενές και έχει μορφή εξαναγκασμού και ελέγχου. Επίσης, μπορεί να σημαίνει απειλές, εκφοβισμό, χειρισμό, απομόνωση, αφαίρεση χρημάτων ή έλεγχο χρημάτων, ή κακοποίηση των παιδιών της γυναίκας με σκοπό τον εκφοβισμό και την υποταγή της, ή ακόμη, συστηματική κριτική και εξευτελιστικά σχόλια», Α. Τσαβέλη, «Η βία και συμπεριφορά εις βάρος των γυναικών στην οικογένεια», *ΕΛΕΥΘΩ*, 2 (2008), 64-68.

κακοποίηση¹⁰⁶ και η αιμομιξία¹⁰⁷. Κάποιοι θα σκεφτόταν από την εστίαση στη ρητορική και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ότι ο αλκοολισμός και η κατάχρηση ναρκωτικών απλώς δεν συμβαίνουν σε παραδοσιακές οικογένειες

Επίσης, και ίσως το πιο σημαντικό στοιχείο είναι η υπόθεση ότι η επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζει σήμερα η κοινωνία βρίσκεται στον ιδιωτικό και όχι στον δημόσιο χώρο δεν είναι μόνο μη ρεαλιστική, είναι επικίνδυνη. Πρόκειται για μια προσέγγιση στα κοινωνικά προβλήματα που επιτρέπει τους υπευθύνους να αποφύγουν την ευθύνη για την ανάπτυξη πολιτικών για την προστασία και τη βελτίωση της ζωής των περισσότερων ευάλωτων πολιτών της. Μια προσέγγιση που επικεντρώνεται στην οικογένεια και όχι στην κοινωνία ως πηγή ευθύνης για την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων μπορεί επίσης να έχει ως αποτέλεσμα την επιβολή κυρώσεων ή ακόμη και την προώθηση του ρατσισμού, ενθαρρύνοντας τους ανθρώπους να αισθάνονται λίγη συμπόνια ή δέσμευση απέναντι σε εκείνους που μπορούν εύκολα να θεωρηθούν ως «άλλα»

---

106 Φ.Β. Πέτκογλου, *Η ενδοοικογενειακή βία ως κοινωνικό φαινόμενο, τα αιτία και η αντιμετώπιση της*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 22.

107 «Η ενδοοικογενειακή σεξουαλική κακοποίηση του παιδιού είναι η εμπλοκή εξαρτώμενων, ανώριμων ως προς την ολοκλήρωση της ανάπτυξης παιδιών και εφήβων σε σεξουαλικές δραστηριότητες με ενήλικους συγγενείς εξ αίματος (παρά φύση ασέλγεια, σεξουαλική επαφή, βιασμός, αιμομιξία, ασελγείς πράξεις, θωπείες, στοματική επαφή, έκθεση σε πορνογραφικό υλικό κτλ), τις οποίες δεν κατανοούν συνειδητά, δεν είναι σε θέση να δώσουν έγκυρη συναίνεση και οι οποίες παραβιάζουν τις αντιλήψεις της κοινωνίας για τους οικογενειακούς ρόλους. Ο όρος «σεξουαλική κακοποίηση» του παιδιού δεν περιορίζεται μόνο στη σεξουαλική επαφή αλλά στην πρόθεση ή επιθυμία των δραστών για απόκτηση σεξουαλικών σχέσεων, με σκοπό τη σεξουαλική διέγερση και ικανοποίηση», Μ. Καδόγλου, «Ενδοοικογενειακή Βία Προς Ανηλίκους: Αίτια, Επιπτώσεις Και Αντιμετώπιση», 2017, (1-24) σ. 8-9, https://www.academia.edu/31854167/%CE%95%CE%9D%CE%94._%CE%92%CE%99%CE%91._2017.pdf τ.π. 5 Μαΐου 2019. Βλ και Β. Λάγγαρη, «Η ενδοοικογενειακή σεξουαλική κακοποίηση του παιδιού ως έκφραση της οικογενειακής δυσλειτουργίας», στο Ο. Γιωτάκος & Β. Πρεκατέ (Επιμ. Έκδ.), *Σεξουαλική κακοποίηση, μυστικό; όχι πια* (99- 115). Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2006.

Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ηθικής κατάστασης της οικογένειας αποτελεί το άρθρο 16 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων¹⁰⁸. Οι Cutas και Smajdor σημειώνουν ότι σε άλλα σημεία της Διακήρυξης η αναφορά άπτεται σχεδόν πάντοτε σε άτομα, αλλά σε αυτό το άρθρο η οικογένεια έχει "δικαίωμα στην προστασία", αφού είναι "η φυσική και θεμελιώδης ομαδική μονάδα της κοινωνίας"¹⁰⁹. Επιπλέον, όταν η οικογένεια απολαμβάνει εγγενή ηθική αξία στα πολιτικά πλαίσια, είναι συνήθως ένα συγκεκριμένο είδος οικογένειας που απολαμβάνει αυτό το καθεστώς, δηλαδή την παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια. Οι συντάκτες καταλήγουν υποθέτοντας ότι η ατομική ηθική κατάσταση των μελών της οικογένειας μπορεί να είναι σε ασυμβίβαστη σύγκρουση με την οικογένεια ως εννοιολογική οντότητα και ότι συνεπώς ίσως χρειαστεί να επανεξετάσουμε το καθεστώς των τελευταίων¹¹⁰.

Στο «A Complete Special Goods Theory of Filial Obligations» ο Cameron Fenton αμφισβητεί αυτό που ονομάζει «παραδοσιακό απολογισμό της γονικής μέριμνας», σύμφωνα με το οποίο κάθε παιδί έχει μητέρα και πατέρα που έχουν βιολογική σχέση με το παιδί. Υποστηρίζει ότι η χρήση του παραδοσιακού λογαριασμού της οικογένειας μπορεί να είναι προβληματική για τις θεωρίες των εξαρτημένων υποχρεώσεων¹¹¹. Οι

---

108 ΑΡΘΡΟ 16 1. Από τη στιγμή που θα φθάσουν σε ηλικία γάμου, ο άνδρας και η γυναίκα, χωρίς κανένα περιορισμό εξαιτίας της φυλής, της εθνικότητας ή της θρησκείας, έχουν το δικαίωμα να παντρευτούν και να ιδρύουν οικογένεια. Και οι δύο έχουν ίσα δικαιώματα ως προς τον γάμο, κατά τη διάρκεια του γάμου και κατά τη διάλυσή του. 2. Γάμος δεν μπορεί να συναφθεί παρά μόνο με ελεύθερη και πλήρη συναίνεση των μελλονύμφων. 3. Η οικογένεια είναι το φυσικό και το βασικό στοιχείο της κοινωνίας και έχει το δικαίωμα προστασίας από την κοινωνία και το κράτος

109 [A. Smajdor](#) & [D. Cutas](#), «Artificial gametes and the ethics of unwitting parenthood», *Journal of Medical Ethics* 40:11 (2014), 748-751, esp. 749.

110 [A. Smajdor](#) & [D. Cutas](#), Όπ. Αν, σ. 749.

111 F. Cameron, «A Complete Special Goods Theory of Filial Obligations». *Electronic Thesis and Dissertation Repository* (2017) 5002. <https://ir.lib.uwo.ca/etd/5002>, τ.π. ημερομηνία 5 Μαΐου 2019

υποχρεώσεις των θυγατρικών είναι ειδικές υποχρεώσεις που τα ενήλικα παιδιά έχουν έναντι των γονέων τους. Ο Fenton συνεχίζει να προτείνει τον δικό του ορισμό του για το ποιος μετράει ως γονέας: Είναι κάποιος που φροντίζει τις ανάγκες του παιδιού, νοσηλεύει και νοιάζεται γι' αυτό και δείχνει ένα μακροπρόθεσμο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη του παιδιού σε ενήλικα. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, οποιοσδήποτε εκπληρώνει αυτές τις υποχρεώσεις μπορεί να είναι γονέας και η ύπαρξη βιολογικής σύνδεσης με ένα παιδί δεν είναι ούτε απαραίτητη ούτε επαρκής για να υπηρετήσει ως γονέας. Αυτό που έχει σημασία είναι ο βαθμός στον οποίο ένας γονέας εργάζεται στο ρόλο ενός ατόμου που φροντίζει τα συμφέροντα του παιδιού¹¹².

Ο Fenton συνεχίζει να εξετάζει τις συνέπειες του λογαριασμού του για τη γονική μέριμνα για τρεις περιπτώσεις εναλλακτικών οικογενειακών δομών: υιοθεσία, υποκατάστατο και εκτεταμένη οικογένεια¹¹³. Υποστηρίζει ότι η προτεινόμενη με βάση τον ρόλο κατανόησης της γονικής μέριμνας μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα αυτά τα περιστατικά από αυτό που επιτυγχάνεται με έναν παραδοσιακό βιολογικό απολογισμό της γονικής μέριμνας. Πρώτον, περιλαμβάνει ανθρώπους που πρέπει να είναι γονείς, αλλά οι οποίοι αποκλείονται από τον παραδοσιακό λογαριασμό¹¹⁴. Για μια άλλη φορά, αποκλείει τους ανθρώπους που δεν πρέπει να είναι γονείς, αλλά που περιλαμβάνονται στον παραδοσιακό λογαριασμό. Εν ολίγοις, ο ρόλος που βασίζεται στη γονική μέριμνα δείχνει πώς τα παιδιά μπορούν να έχουν υποχρεωτικές υποχρεώσεις σε περισσότερα από δύο άτομα και σε

---

112 F. Cameron, «A Complete Special Goods Theory of Filial Obligations». *Electronic Thesis and Dissertation Repository* (2017) 5002. <https://ir.lib.uwo.ca/etd/5002>, τ.π. ημερομηνία 5 Μαΐου 2019

113 Όπ. αν.

114 Όπ. αν.

ανθρώπους που δεν είναι βιολογικοί γονείς τους. Στο τελευταίο μέρος της εργασίας, ο Fenton αντιμετωπίζει κάποιες ανησυχίες σχετικά με την ύπαρξη πάρα πολλών γονέων και προσφέρει τις απαντήσεις του.

Πώς πρέπει να σκεφτούμε τη σχέση μεταξύ συγγένειας και οικειότητας; Στο άρθρο του «Kinship and Intimacy», ο Hugh LaFollette διερευνά τις διασυνδέσεις μεταξύ συγγενών και στενών σχέσεων. Προτείνοντας ένα πλαίσιο για το πώς να σκεφτεί για αυτές τις σχέσεις, ο LaFollette κάνει τρεις σημαντικές παρατηρήσεις:

I) δεν είναι κάθε σχέση μία σχέση στενή με συγγενείς. Για παράδειγμα, οι άνθρωποι είναι οικείοι με τους συζύγους ή τους συνεργάτες τους και με τους πλησιέστερους φίλους τους¹¹⁵.

II) δεν είναι όλες οι συγγενικές σχέσεις οικείες. Δύο παραδείγματα ξεχωρίζουν. Οι γονείς και τα παιδιά που μεγαλώνουν μερικές φορές δεν αναγνωρίζουν το ένα το άλλο και τα αδέρφια μπορούν να επιλέξουν να μην έχουν καμία επαφή όταν γερνούν¹¹⁶.

III) μερικοί άνθρωποι μπορούν να αγαπούν τους συγγενείς τους, ενώ άλλοι άνθρωποι μπορούν να αγαπούν το συγγενή τους χωρίς να μοιράζονται μαζί τους το είδος οικειότητας που μπορεί να έχουν με έναν σύντροφο ή έναν στενό φίλο¹¹⁷.

Αυτές οι παρατηρήσεις δημιουργούν τα ακόλουθα ερωτήματα: πρέπει να επιδιώξουμε την οικειότητα με τους γονείς, τα παιδιά μας, τα αδέρφια ή τους ξαδέλφους μας; Πρέπει η κοινωνία μας να ενθαρρύνει τα συγγενικά να είναι οικεία μεταξύ τους; Ή μήπως όλες αυτές οι προσπάθειες θα ήταν ηθικά λανθασμένες;

---

115 H. LaFollette, "Kinship and Intimacy", *Nordic Journal of Applied Ethics* 11.1 (2017) 33-40.

116 H. LaFollette, "Kinship and Intimacy", *Οπ. αν.*, σ. 34-35

117 H. LaFollette, "Kinship and Intimacy", *Οπ. αν.*, σ. 37-38.

Απλά δεν υπάρχει απλή απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα. Ορισμένες συγγενικές σχέσεις θα διέπονται από οικειότητα, άλλες δεν θα το κάνουν. Κάποιες στενές σχέσεις θα είναι μια σχέση με τους συγγενείς, άλλοι όχι. Καταλήγουμε, επομένως, στο συμπέρασμα ότι κάθε άτομο πρέπει να είναι ελεύθερο να καθορίσει τη φύση των προσωπικών του σχέσεων και τον ρόλο που διαδραματίζει η συγγένεια και η οικειότητα στις σχέσεις αυτές.

2.2 Η έννοια της ηθικής στην αρχαία Ελλάδα

Με στόχο να δοθεί μία γενική εικόνα της θεματικής στην οποία αναφέρεται η προβληματικότητα της φιλοσοφικής ηθικής. Αυτή ουσιαστικά αποπειράται να δώσει διεξόδους σε αγωνιώδη υπαρξιακά και συλλογικά ερωτήματα. Σκοπό να γίνουν προτάσεις για νοηματοδοτημένο βίο. Τέλος, θα παρουσιαστούν συνοπτικά οι κύριοι εκπρόσωποι της φιλοσοφικής ηθικής. Προοιμιακά πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι η τότε Ηθική δεν παρουσίαζε τάσεις αυτονόμησης από την ατμόσφαιρα των συλλογικών ανησυχιών. Παράλληλα αναλαμβάνει το εγχείρημα να διεγείρει τον άνθρωπο για προσωπικές διαυγάσεις και για συλλογικές υπερδομές, τέτοιες που σε πλείστες περιπτώσεις στόχευαν στην αναγωγή προς το υπερβατικό¹¹⁸.

Στην Αρχαία, λοιπόν, Ελλάδα τα προβλήματα που αναφέρονται στο ατομικό ήθος συνδέονται με τα αντίστοιχα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα τους. Στο αναφερόμενο σύνθετο πλαίσιο οι σοφιστές έχουν επιχειρήσει να ερμηνεύσουν την συμπεριφορά κάθε ατόμου με βάση τα δεδομένα τα οποία τους προσφέρονται από τα καθιερωμένα πλαίσια κοινωνικής οργάνωσης της ζωής και από τις κοινωνικές καταστάσεις που επικρατούν σε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Προσεγγίζουν δηλαδή το ζήτημα υπό την οπτική του κοινωνικού και του ιστορικού σχετικισμού και όχι κατά την καθεαυτότητά του¹¹⁹. Πιο ειδικά, τονίζουν ότι οι καθιερωμένες αξίες έχουν σχετικό χαρακτήρα και έχουν κυριαρχήσει

118 V. Tankha, *The Ancient Greek Philosophy*, Dorling Kindersley (India) 2014, p. 47.

119 M. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 14.

«νόμω» και όχι «φύσει». Ο εκ των κοινωνικών συνθηκών συλλογικός αυτός ετεροπροσδιορισμός σημαίνει ότι οι μορφές διαγωγής που ισχύουν σε ένα συγκεκριμένο χωροχρόνο δεν έχουν απόλυτα καθορισμένο δικαϊκά, οικουμενικό και αιώνιο περιεχόμενο¹²⁰.

Αντίθετα, προκύπτουν από τις αντιλήψεις ατόμων ή ομάδων με διαμορφωμένους ένδοθεν και, γι' αυτό, σχετικούς –αλλά και αμφισβητήσιμους θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ως προς την αξιοπιστία τους και την ποιότητά τους– προσανατολισμούς. Επίσης, μπορεί να έχουν καθιερωθεί ή από τη θέληση των παραγόντων των κοινωνικών εκείνων φορέων που έχουν την υλική και την πνευματική δύναμη να επιβάλουν τις αποτιμήσεις τους και συγχρόνως από την αδυναμία των υπολοίπων να αντιταχθούν στις παρεμβάσεις ελέγχου¹²¹.

Επίσης, με βάση τις επιλογές και το συμφέρον της λαϊκής πλειονότητας προσαρμόζεται σε ό,τι με την πάροδο του χρόνου κατέστη παράδοση, έθιμο, νομοθεσία, κοινωνικός ή πολιτικός θεσμός. Δεν υφίσταται, άρα ζήτημα για τα υπερατομικά και αντικειμενικά κριτήρια θεμελίωσης των ηθικών αξιών. Σε παρόμοιο πλαίσιο ερμηνείας δεν εξετάζεται το αξιακό σύστημα υπό το πρίσμα των μεταφυσικών προσδιορισμών και αναγωγών αλλά φυσικά από ενδοκοσμικούς όρους¹²².

Αντίθετα με τον ηθικό σχετικισμό των Σοφιστών εγγράφεται ο Σωκράτης. Ο φιλόσοφος από την Αθήνα έχει δεχτεί πως η αρετή εδράζεται της γνώσης. Για τον λόγο όμως ότι η αρετή κατακτάται με τον λόγο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τα στοιχεία της μονιμότητας και της εγκυρότητας καθώς και της ανεξαρτησίας από τις συναισθηματικές

120 Α. Κουκουζέλη, «Λογοτεχνία και Αρχαίο Θέατρο», στο Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό, Τόμος Β'- Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού, Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π., 2000, σ. 284.

121 S. Lee, *Ethics Education and Counseling in Ancient Greece : Focusing on Plato and Aristotle.*, Journal Of Ethics Education Studies, 42, (2016), 31-50, esp. p. 42, doi: 10.18850/jees.2016.42.02

122 J. M Dillon, *Morality And Custom In Ancient Greece*, Indiana University Press 2004, p. 134.

αμφιρρέπεις, τα ένστικτα και τα πάθη, ως υπερατομική ανθρωπολογική βάση και ως κανονιστική αρχή θα είναι το θεμέλιο της αρετής, το κίνητρο, το κριτήριο και η ασφάλεια του ηθικού βίου¹²³.

Κατά την άποψή του, κανείς δεν οδηγείται στο ηθικό σφάλμα με την θέλησή του αλλά μόνον από την άγνοια, την πλάνη και την αμάθεια. Ανήγαγε δηλαδή τις πραξιακές αποκλίσεις απλά και μόνον στην ατομική και στη συλλογική παθογένεια ή στο θεσμικό έλλειμμα και όχι σε μία έμφυτη τάση προς το κακό. Κατ' αυτόν, εισηγείται έναν απόλυτο ηθικό ορθολογισμό συνδυασμένο με μία αισιόδοξη αντίληψη για την πρακτική συμπεριφορά του ανθρώπου, αφού τονίζει ότι η γνήσια ηθική ζωή προϋποθέτει μία νοησιαρχική, και ενίοτε θεωρητική, θεμελίωσή της. Επομένως ένα άτομο το οποίο γνωρίζει τι είναι η δικαιοσύνη έχει τις προϋποθέσεις να είναι δίκαιο αι στις περισσότερες περιπτώσεις είναι δίκαιο. Για τον λόγο αυτό ο Σωκράτης στόχευε μέσα από την διαλεκτική, την οποία είχε καταστήσει προϋποθετικό γνωσιολογικό και παιδαγωγικό όρο και μάλιστα με την εκδοχή της και ως μαιευτικής να οδηγήσει τους νέους σε μία ορθολογική θεώρηση της εσωτερικότητάς τους και του πραξιακού προσανατολισμού τους¹²⁴.

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί λοιπόν ότι ο Αθηναίος φιλόσοφος συλλαμβάνει διττώς το συνειδέναι, ως νοείν και ως πράττειν, κατά την ακολουθία τους και την σύνθεσή τους. Η τελική του πρόταση αναφέρει πως είναι εφικτή η αντικειμενική θεμελίωση των ηθικών αξιών, αρκεί ο άνθρωπος ως έλλογο ον να απελευθερωθεί από την αιχμαλωσία της συμβατικής και ωφελιμιστικά ερμηνευμένης περιπτώσιολογίας και υπό

---

123 S. Lee, *Ethics Education and Counseling in Ancient Greece : Focusing on Plato and Aristotle.*, Journal Of Ethics Education Studies, 42, (2016), 31-50, esp. p. 36, doi: 10.18850/jees.2016.42.02

124 M. Ostwald, & J. P. Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 73.

τα επισφαλή κριτήρια της κοινής γνώμης. Όθεν, οι θέσεις του σαφώς και αναδεικνύουν ένα αισιόδοξο παράδειγμα Πρακτικού Λόγου¹²⁵.

Στο πνεύμα του Σωκράτη και μάλιστα με έντονες τις ασκητικές τάσεις, κινείται ο Αντισθένης. Η θέση που λαμβάνει είναι πως η ηθική τελειότητα έχει ταυτιστεί με την φρόνηση και με την έκφραση πως η κακία πηγάζει από την άγνοια. Υποστηρίζει πως ο βασικός και υπέρτατος σκοπός του ανθρώπου είναι το «κατ' αρετήν ζην, ηθικό πράττειν» που εξασφαλίζεται με την τέλεια αποχή από τον υλιστικό ευδαιμονισμό και με τον συνειδητό εθισμό στην επίπονη φυσική ζωή. Ο εγκρατής αποτελεί το παράδειγμα ανθρώπου ο οποίος αποστρέφει την δόξα, τον πλούτο και τις ανέσεις, πράγμα το οποίο θέτει στο αξιολογικό περιθώριο όσους τύπους η κοινωνική σύμβαση και η παραδοσιακή κατ' έθος επιλογή έχουν καθιερώσει και που παραιτείται από κάθε κοινωνικό και πολιτικό ρόλο¹²⁶.

Έτσι, η εγκράτεια οδηγεί στην προσωπική αυτάρκεια –ως συνειδητή αποδοχή της αυστηρά ελάχιστης ιδιοκτησίας– και σε μία έντονη κριτική απέναντι στους θεσμούς και τα ήθη που ισχύουν. Υπό ένα τέτοιο πρίσμα, αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό και η πολιτιστική εξέλιξη ως προς τα ποιοτικά στοιχεία της, ως προς το αν δηλαδή οι αξίες που προβάλλει έχουν τους όρους να μεταποιήσουν επί τα βελτίω τον ατομικό και τον συλλογικό βίο. Άρα η κανονιστική αρχή που προβάλλεται σε αυτήν τη συνθήκη, είναι αυτή της απαραίτητης έναντι του κοινωνικού κομπορμιισμού και η αναζήτηση της γνήσιας απλότητας. Οι άνθρωποι ανταποκρίνονται σε ότι τους προσδιορίζει, μόνο όταν θέτουν όλα τα επεκτατικά και αδιοκτησιακά φρονήματα ¹²⁷.

125 A. Preus, *Historical Dictionary Of Ancient Greek Philosophy*, Rowman & Littlefield 2015, p. 37.

126 A. Κουκουζέλη, «Λογοτεχνία και Αρχαίο Θέατρο», στο Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό, Τόμος Β'- Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού, Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π., 2000, σ. 325.

127 V. Tankha, *The Ancient Greek Philosophy*, Dorling Kindersley, India 2014, p. 25.

Αναφορικά με το φιλοσοφικό κίνημα των Κυνικών οι W. Windelband – Η Heimsoeth σημειώνουν τα ακόλουθα: «Σε γενικές γραμμές αυτή η φιλοσοφία είναι τυπικό δείγμα της εποχής, το μνημείο μίας, αν όχι εχθρικής, πάντως αδιάφορης στάσης απέναντι στην κοινωνία, στάσης που έχει χάσει κάθε κατανόηση για τα ιδεατά αγαθά της κοινωνίας. Και μάς επιτρέπει να δούμε πως κομματιαζόταν η ελληνική κοινωνία την εποχή εκείνη στα επιμέρους άτομα. Στον αυτοχαρακτηρισμό του Διογένη ως πολίτη του κόσμου δεν υπήρχε ούτε ίχνος από την ιδανική σκέψη ότι όλοι οι άνθρωποι ανήκουν σε ένα σύνολο, αλλά μόνο η άρνησή του να δεχτεί ότι ανήκει σε οποιαδήποτε πολιτισμική κοινότητα»¹²⁸.

Στην αντίθετη πλευρά από τον Αντισθένη ευρίσκεται ο Αρίστιππος, ο οποίος ίδρυσε την Κυρηναϊκή ή Ηδονική Σχολή¹²⁹. Ήταν υπέρμαχος υποστηρικτής της θέσης ότι η φύση υποδεικνύει με κάθε μέσο στους ανθρώπους ότι η ηδονή είναι το μοναδικό αντικείμενο αυτής. Θεωρείται πως οι αναζητήσεις αντικειμένων ή ενός υπερατομικού κριτηρίου της ηθικής δημιουργεί στέρηση των ανθρώπινων ιδιαιτεροτήτων και την μη επανάληψη των πράξεων. Κατά πόσο ισχύει κάτι τέτοιο όμως; Είναι πιθανό οι αναζητήσεις σχέσεων με τα τρέχοντα δεδομένα της πραγματικότητας και οι εκ των περιεχομένων τους διαμορφώσεις των ταξικών συστημάτων είναι πιο ικανές στο να προσδιορίσουν τα ηθικά δέοντα. Οι επιθυμίες και τα μέσα με τα οποία τα αγαθά ταυτίζονται με τα ευχάριστα συναισθήματα ενώ τα άσχημα με τα δυσάρεστα συναισθήματα. Και με αυτό τον τρόπο τίθενται ως ανώτατες

---

128 A. Preus, *Historical Dictionary Of Ancient Greek Philosophy*, Rowman & Littlefield 2015, σ. 94-117.

129 M. Ostwald, & J. P. Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 33.

ηθικές αρχές οι στόχοι όλων των πράξεων των ανθρώπων στις χορηγήσεις των ηδονών, ως επί των πλείστων των σωματικών¹³⁰.

Εντός της φιλοσοφίας μάλιστα έδωσε μια χρηστική πλευρά και δημιούργησε την θεώρησή της ως ορθολογικό εφαλτήριο, ένα είδος μετρητικής τέχνης, για την ανακάλυψη του ότι αποτελεί τον οδηγό για την ευδαιμονία. Έκανε την εκτίμηση ωστόσο του ότι οι άνθρωποι, ανεξαρτήτων των περιστάσεων, είναι αρμόδιοι σε καθολικό βαθμό για την αυτοσυγκρότηση και τον αυτοέλεγχο. Παράλληλα, έχει τονίσει το ότι είναι ανάγκη να γίνει αξιοποίηση της ευφυΐας του, με στόχο την δυνατότητα προσαρμογής στο σύνολο των εκάστοτε νέων καταστάσεων οι οποίες προκύπτουν¹³¹.

Με τη διαδικασία ελέγχου των επιθυμιών του και με την ικανότητα ερμηνείας των συνθηκών, αποκτάται το πλήθος των προϋποθέσεων για την εξασφάλιση της ευδαιμονίας που μοιάζει προσιδιάζει στα άτομα. Στη συγκεκριμένη δυνατότητα έχει αποδώσει ο Αρίστιππος τις ιδιότητες της φρόνησης. Ακόμα, έχει υποστηρίξει ότι είναι αναγκαία η αποχή από τις διαστάσεις της πολιτικής ζωής, με στόχο την αποφυγή της υπονόμησης της προσωπικής ανεξαρτησίας των ατόμων. Καταληκτικά, υποστηρίζει ότι από το πλήθος των γνωσιολογικών ζητημάτων χρειάζεται να γίνει απόδοση σημασίας αποκλειστικά σε κάθε ένα που συντελεί στις διαδικασίες θεμελίωσης των ηθικών στοιχείων του ηδονισμού¹³².

---

130 S. Lee, *Ethics Education and Counseling in Ancient Greece : Focusing on Plato and Aristotle.*, Journal Of Ethics Education Studies, 42, (2016), 31-50, esp. 45-46, doi: 10.18850/jees.2016.42.02

131 Α. Κουκουζέλη, «Λογοτεχνία και Αρχαίο Θέατρο», στο Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό, Τόμος Β'- Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού, Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π., 2000, σ. 194.

132 A. Preus, *Historical Dictionary Of Ancient Greek Philosophy*, Rowman & Littlefield 2015, p. 78

Με πιο συστηματικά μέσα, επιτυγχάνεται η αντιμετώπιση των ηθικών θεμάτων από τον Πλάτωνα. Έχει συμβάλει στο πραξιακό ζήτημα όχι αποκομμένο αλλά σε συνδυασμό με το σύνολο γενικότερων ζητημάτων της μεταφυσικής και των γνωσιολογικών υφών. Αν γίνει εξέταση του προβλήματος στις πηγές των αξιακών συστημάτων, ο ίδιος προχωρά σε επίλυση αυτού κάνοντας αναφορά στο σύνολο των “υπερεμπειρικών και υπερυποκειμενικών” στοιχείων της πραγματικότητας. Με αυτό τον τρόπο προχωρά στην υπόθεση ότι η Ηθική μπορεί να θεμελιωθεί στην βάση της μεταφυσικής Οντολογίας, υπό το πρίσμα ότι το σύνολο των απόλυτων αξιών έχουν προκύψει από το πλήθος των απόλυτων πραγματικοτήτων των θείων χώρων, που είναι σταθερές στο συνεχές των κανονιστικών και ρυθμιστικών αρχών. Αποτελούν τις πηγές του «είναι» και του «δέοντος»¹³³.

Οι διαρκείς στόχοι τους ή τα ερευνητικά προγράμματά τους εστιάζονταν στην αναζήτηση, με διαλεκτικά μέσα και όχι αξιωματικά, τον προσδιορισμό των γενικών εννοιών των αγαθών, της αρετής και της δικαιοσύνης, εντός των οποίων γίνεται προσπάθεια απόδοσης ή ανακάλυψης απαραμείωτων χαρακτηριστικών. Αντίστοιχα, από την άλλη, δεν μένει σταθερός εντός του πλαισίου των ατομικών ηθικών αρχών αλλά προχωρά σε υπερτόνιση του ότι η ανθρώπινη ζωή κερδίζει την ηθική καταξίωση, σε περιπτώσεις που έχει ως στόχο τις πνευματικές και όχι τις υλικά χυδαίες- πράξεις που θα οδηγήσουν την πόλη σε ευδαιμονία¹³⁴.

---

133 Γ. Τσοσιλιάνης, *Η παιδαγωγική σκέψη του Μ. Βασιλείου και του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου σε σχέση με την παιδαγωγική σκέψη του Πλουτάρχου και με αναφορά σε παιδαγωγούς των νεότερων χρόνων*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα – Πάτρα: ΕΑΠ, 2018, σ. 33.

134 L. Benakis, «Aristotelian Ethics in Byzantium», *WISDOM*, 9(2), (2017) 67-73, esp. 70, doi: 10.24234/wisdom.v9i2.191.

Κατ' αυτό τον τρόπο, γίνεται αναγνώριση από την αρχή των ποιοτικών συλλογικών νοηματοδοτήσεων στις δράσεις των υποκειμένων-πολιτών. Αντιθετικά, με σύνολο άλλων λόγων, γίνεται αναγνώριση στα υποκείμενα, της υποθεσμικούς όρους, ιδιότητας του πολίτη, σε περιπτώσεις διαπίστωσης κυριαρχίας στις στάσεις των υπερατομικών ηθικών προτύπων, που θεωρούνται από αυτόν ως μείζονος σημαντικότητας για τις υπαρκτικές ολοκληρώσεις των ατόμων. Οι ανταποκρίσεις, έτσι, στις πολιτικές δεοντολογίες, ως υπερβάσεις των υποκειμενικών αυτοερωτισμών, συνιστούν όρους των προσωπικών αυτοπραγματώσεων¹³⁵.

Παράλληλα, ο Πλάτων υπό την επίδραση του Σωκράτη, επιχείρησε την ανάδειξη της ρευστότητας και της μη αντικειμενικότητας των ηθικών αποτιμήσεων που αφορούν την κοινή γνώμη, που ως επι των πλείστων αποτελεί την οργάνωση του βίου της και παρέχει την καθοδήγηση στις εκάστοτε επιλογές της υπό το πρίσμα των όρων της συμβατικότητας και ενίοτε αντίστοιχων στρατηγικών¹³⁶.

Η σημαντικότερη ωστόσο, στιγμή για τον Αρχαίο Ελληνικό στοχασμό- τουλάχιστον από την συστηματική σκοπιά- στον τομέα της Φιλοσοφικής Ηθικής έχει εντοπιστεί εντός του έργου του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης δίνει το έναυσμα για την εκκίνηση των θεωρητικών ανιχνεύσεων με τις σχετικιστικές θέσεις, ήτοι το ότι δεν υπάρχουν τα «απόλυτα» εντός της ηθικής και ότι το σύνολο των αξιών υποβάλλονται «νόμω» και όχι «φύσει». Πιο συγκεκριμένα, γίνεται επαναφορά στο προσκήνιο των θέσεων που είχαν υποστηριχθεί από τους Σοφιστές αλλά η συλλογιστική και η σκοποθεσία του Σταγειρίτη είναι απόλυτα

---

135 S. Lee, *Ethics Education and Counseling in Ancient Greece : Focusing on Plato and Aristotle.*, Journal Of Ethics Education Studies, 42, (2016), 31-50, esp. 49, doi: 10.18850/jees.2016.42.02

136 V. Tankha, *The Ancient Greek Philosophy*, Dorling Kindersley, India 2014).

θεωρητική και με μεγαλύτερο εύρος. Αποτελεί υποστηρικτή της γενικότερης μη προβλεπτικότητας των ατόμων, η οποία είναι η ευδαιμονία, και ορίζεται ως ευζωία και ευπραξία, δημιουργώντας σύνδεση της ηθικής με την πράξη για την επίτευξη της εσωτερικής τελειότητας και των θετικών αποτελεσμάτων της.

Η ευδαιμονία δεν ευρίσκεται σε σύνδεση από την άλλη με τα στοιχεία της εσωτερικής αυτάρκειας και μακαριότητας αλλά δύναται να εννοηθεί αποκλειστικά υπό τις μορφές των ενεργών συμπεριφορών και ως επί των πλείστων σε συλλογικές και σε πολιτικές θεσμικές κλίμακες. Τα ηθικά άτομα είναι οι συνειδητά ενεργοί πολίτες, οι οποίοι εκδηλώνουν τις δραστηριότητές τους εντός ορισμένων περιβαλλόντων, από τα οποία παράλληλα δέχονται πλήθος από επιδράσεις, και το σημαντικότερο είναι ότι γίνεται εντός συλλογικής και πολιτικής θεσμικής κλίμακας¹³⁷.

Αντίστοιχα, ο Αριστοτέλης, αρνείται σχεδόν με καθολικότητα τις μεταφυσικές θεμελιώσεις της Ηθικής ως ένα είδος κανονιστικού κώδικα για συγκεκριμένες *α priori* αξίες, υπερτονίζει ότι το σύνολο των ηθικών αρετών μπορεί να αποκτηθεί μέσω του εθισμού και των ασκήσεων και ότι δεν αποτελεί μια έμφυτη τάση του ανθρώπου. Το άθροισμα των αρετών δεν μας έχουν χορηγηθεί εκ φύσεως, αλλά η υπόστασή μας διαθέτει τέτοια υφή και δομή στο σύνολο των εφετικών αναφορών και έτσι δίνει την δυνατότητα στον άνθρωπο να αποκτά και να ασκεί τις αρετές, αφού έχει προηγηθεί ο εθισμός. Υπάρχει, δηλαδή, μια σύνδεση στο πρώτο επίπεδο με τα γενικά στοιχεία προθεσιακότητας, τα οποία μέσω των αναδείξεών τους και των εφαρμογών τους δημιουργούν την εξειδίκευση¹³⁸.

137 A. Preus, *Historical Dictionary Of Ancient Greek Philosophy*, Rowman & Littlefield 2015, p. 89.

138 M. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 67.

Στις αποκτήσεις των αετών γίνεται συμβολή στην ουσία και των σχέσεων, που εμπεριέχουν πλήθος συλλογικών χαρακτηριστικών και είναι οι προεκτάσεις- υπό την μορφή αναφορικότητας και αμοιβαιοτήτων- για τις κοινωνικές προδιαθέσεις και εκδηλώσεις και τελικά- κάθε ηθικής δυνατότητας των ατόμων. Μέσω της θέσης αυτής αποδίδονται στην Ηθική πολλά γνωρίσματα που μπορούν να προσδιοριστούν και κατ' αυτόν τον τρόπο δεν γίνεται αναζήτηση αυτών μέσω συνεχής αναγωγής, που μπορεί να είναι απρόσιτη ως προς τις συνείδηση και τις πηγές αυτής¹³⁹.

Για τον Αριστοτέλη, οι ηθικοκοινωνικές αρετές έχουν ως γνώρισμα την μεσότητα. Αναφέρεται σε αυτήν υποστηρίζοντας ότι κατακτά την καθολική σημασία της σε περιπτώσεις όπου παρέχει προσδιορισμό των επιλογών των ατόμων και των συμπεριφορών τους με βάση τις χρονικές στιγμές στις οποίες ευρίσκονται, σε περιπτώσεις κατεύθυνσης προς τα άτομα τα οποία πρέπει και στο πλήθος των κατάλληλων για τις περιπτώσεις πραγμάτων αλλά και όταν υπάρχει εκδήλωση με τους προσιδιάζοντες στην ορθολογικότητα τρόπους¹⁴⁰.

Δεν αποτελεί συμβιβασμό αλλά για τις κατανοήσεις των γνωρισμάτων καιρικότητας, του τρόπου με τον οποίο τα υποκείμενα χρειάζεται να δραστηριοποιούνται και με ποιους στόχους, με σκοπό την απελευθέρωση από τις τυπολογίες των συμπεριφορικών ντετερμινισμών και των πραξιακών ανελαστικών επαναληπτικότητας. Υπό αυτή την έννοια, το σύνολο των αρετών έχουν συνδυαστεί με τους σαφείς ιστορικούς ή χωροχρονικούς- ευέλικτους και ορθολογικούς στις συλλήψεις του σχετικισμού του- ρεαλισμού. Κεντρικές θέσεις στην ηθική του

139 Patricia F O'Grady, *Meet The Philosophers of Ancient Greece*, Ashgate Pub 2005, p 68..

140 Αναστ. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον, μετά συμβολών εις το αρχαίον και το ελληνιστικόν*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον Το "Νομικόν" Νικ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1946, σ. 45.

Αριστοτέλη, κατέχουν οι κοινωνικές προεκτάσεις της αρετής της φιλίας. Ο Σταγειρίτης της αποδίδει ένα ύφος προσφοράς και υπέρβασης για τις ατομοκεντρικές διαθέσεις¹⁴¹.

Αποδίδει τον ορισμό της ως μια κίνηση στην οποία αποδίδουμε τον ενδιαφέρον μας προς τους συνάνθρωπους μας, με στόχο την χορήγηση όλων όσων τους είναι αναγκαία για να κατακτηθεί η ευδαιμονία η οποία προσιδιάζει στα γνωρίσματα της ύπαρξής τους. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι η φιλία ανάγεται σε αρετή με πολιτικά περιεχόμενα, ως μια ανώτερη τάξη από εκείνη της δικαιοσύνης.

Καταληκτικά, ο Αριστοτέλης υπογραμμίζει ότι οι κυρίαρχοι στόχοι των ηθικών βίων είναι να υπάρχει ελευθερία στους πολίτες, που να αποτελεί αντίστοιχα την προϋπόθεση και την συνέπεια των γνωρισμάτων ελευθερίας των πόλεων- κρατών¹⁴². Αποτελεί από την άλλη, έναν στόχο ο οποίος δεν βρίσκεται σε ανεξαρτησία από την αρετή της δικαιοσύνης, που έχει και ηθικές και πολιτικές προεκτάσεις. Έτσι, τα συλλογικά στοχαζόμενα υποκείμενα, είτε ως πολιτικοί σχηματισμοί είτε ως εξατομικευμένες εσωτερικεύσεις για τις αντικειμενικές αξίες, αποτελούν τις πεμπτουσίες όλων των πραξιακών προβολών¹⁴³.

2.3 Η έννοια της ηθικής στο Βυζάντιο

Η ηθική διεδραμάτιζε σπουδαίο ρόλο στη Βυζαντινή Κοινωνία. Είναι δεδομένο ότι, κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, το σύνολο των ηθών

---

141 Chr. Gill, *Reciprocity In Ancient Greece*, Oxford University Press 2011, p. 88-90.

142 L. Benakis, *Aristotelian Ethics in Byzantium*. *WISDOM*, 9(2), (2017) 67-73. doi: 10.24234/wisdom.v9i2.191

143 J. M Dillon, *Morality And Custom In Ancient Greece*, Indiana University Press 2004.

σε σχέση με τα λουτρά είχε αλλάξει σταδιακά. Η σημαντικότητα του δημόσιου χαρακτήρα των λουτρών βρισκόταν σε διαρκής μείωση. Το σύνολο των μεγάλων κοινών πισίνων που διέθεταν τα ρωμαϊκά λουτρά, είχαν υποδιαιεθεθεί, για την δημιουργία μικρών ατομικών¹⁴⁴.

Μέσω της Χριστιανικής ηθικής γινόταν επιβολή εγκράτειας στις χρήσεις των λουτρών. Πριν γίνει απόσυρση προς τον μοναχικό βίο, η Αγία Μελάνια ήταν υποχρεωμένη από το οικογενειακό περιβάλλον της να κάνει επισκέψεις στα λουτρά με βάση τα ήθη και τα έθιμα της τάξης της. Ωστόσο, όταν έγινε Χριστιανή, έπρεπε να αλλάξει συνήθειες, και ως μέλλουσα Αγία μπορούσε να πλύνει μόνο τα μάτια της και ήταν υποχρεωμένη να εισέρχεται στο νερό με τα ρούχα της. Ακόμη, δωροδοκούσε το σύνολο των ακόλουθών της για να μην το αποκαλύψουν στην οικογένειά της¹⁴⁵.

Τον 6ο αιώνα, η Αυτοκράτειρα Θεοδώρα είχε δεχθεί επικρίσεις από τον ιστορικό Προκόπιο, λόγω του ότι περνούσε πολύ χρόνο στο λουτρό της. Χαρακτηριστικά έλεγε: «Φρόντιζε το σώμα της περισσότερο απ' όσο χρειαζόταν όμως, λιγότερο απ' όσο η ίδια επιθυμούσε. Διότι έμπαινε πολύ νωρίς στο λουτρό και έφευγε πολύ αργά* και έχοντας πλυθεί, πήγαινε να πάρει το πρωινό της»¹⁴⁶. Ωστόσο, εντός των πηγών υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με σύνολο τάσεων προς υιοθέτηση μιας πιο ιδιωτικής ατμόσφαιρας εντός των λουτρών¹⁴⁷.

Τον 5ο αιώνα, στην Δύση, αναφέρεται από τον Sidonius Arouinarius, ότι έπειτα από τις συναντήσεις με φιλικά πρόσωπα σε σπίτια,

---

144 M. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 63.

145 L. Benakis, L. «Aristotelian Ethics in Byzantium», *Wisdom*, 9(2), (2017), 67-73. Esp. p. 70-71, doi: 10.24234/wisdom.v9i2.191

146 A. Moffatt, «*The Byzantine Child*» *Social Research*, 53, No 4, (1986), σ. 478.

147 Γ. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική ηθική*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 276.

δεν γινόταν επιλογή μεγάλων δημόσιων αυτοκρατορικών λουτρών, αλλά σε μικρών λουτρών τα οποία ταίριαζαν με τα χαρακτηριστικά σεμνότητας του κάθε ατόμου, εντός ιδιωτικών περιβάλλοντων «ad thermas tamen ire sed libebat privato benepraebitas pudori»¹⁴⁸.

Αποδίδεται εγκώμιο στο μικρό λουτρό της Κωνσταντινούπολης, από τον Λεόντιο τον Σχολαστικό, το οποίο είχε χτιστεί στα πρόθυρα ενός δημόσιου λουτρού. Ειδικότερά, ήταν σε θέση να εξυπηρετήσει μικρό αριθμό φίλων, εν αντιθέσει με τα δημόσια λουτρά τα οποία εξυπηρετούσαν μεγάλο αριθμό ατόμων, «κείνο μέλοι πλεόνεσσιν εγώ δ' ολίγοις τε φίλοις τε εντύνω προχοάς και μύρα και χάριτας»¹⁴⁹.

Οι κατεξοχήν δημόσιοι χώροι διασκέδασης ήταν το σύνολο των θεάτρων και των ιπποδρόμων. Στο θέατρο, κάθε παράσταση ήταν ρωμαϊκής μορφής με μίμους και παντομίμες. Η ιπποδρομία, η οποία διεξαγόταν εντός μεγάλων πόλεων της αυτοκρατορίας ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής. Εντός της πρωτοβυζαντινής εποχής, το σύνολο των ιπποδρομιών πλαισίωναν πλούσια προγράμματα χορού, γυμναστικών επιδείξεων για αθλητές, ακροβατικά νούμερα αλλά και μίμοι. Αυτά τα ανάμεικτα προγράμματα αλλά και το άθροισμα των βιαιοτήτων και των βανδαλισμών των φιλάθλων έδιναν την αφορμή για να βρίσκονται συχνά στο επίκεντρο των Πατέρων της Εκκλησίας. Ο χριστιανός όφειλε να πηγαίνει στην Εκκλησία και να μη συχνάζει σε αυτού του τύπου τα σατανικά θεάματα, όπως υπογράμμιζε ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος ο οποίος κατηγορούσε το ποίμνιό του, λόγω του ότι είχε γνώση των ονομάτων όλων των αλόγων που υπήρχαν στις ιπποδρομίες και το σύνολο των

148 L. Benakis, L. «Aristotelian Ethics in Byzantium», *Wisdom*, 9(2), (2017), 67-73. doi: 10.24234/wisdom.v9i2.191

149 Αναστ. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον, μετά συμβολών εις το αρχαίον και το ελληνιστικόν*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον Το "Νομικόν" Νικ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1946, σ. 29.

χαρακτηριστικών τους, αλλά αγνοούσαν τους αριθμούς και τα ονόματα κάθε επιστολής του Αποστόλου Παύλου¹⁵⁰.

Το πλήθος των αριστοκρατών, οι οποίοι έδειχναν ενδιαφέρον για τέτοιου είδους θεάματα, δέχονται επικρίσεις από το σύνολο των πηγών της εποχής. Ο κυβερνήτης της επαρχίας σπαταλούσε συνήθως πολύ χρόνο σε τέτοιου είδους μορφές διασκέδασης, μιας και το θέατρο και ο ιππόδρομος αποτελούσαν τον χώρο στον οποίο γινόταν προβολή του στον λαό. Το σύνολο των νέων αριστοκρατών είχαν υποχρέωση συμμετοχής εντός των θεαμάτων με το πλήθος των λειτουργιών, ήτοι αφού είχαν αναλάβει τμήμα από τα έξοδα για τις παραστάσεις¹⁵¹.

Ο κυβερνήτης συνήθως ήταν παθιασμένος με την ιπποδρομία και αντέγραφε ακόμη και το λεξιλόγιο του κάθε ηνίοχου, και λόγω αυτών των προτιμήσεων του κατηγορείται από τον Λιβάνιο. Το πλήθος των αριστοκρατών είναι φανερό ότι παρακολουθούσαν πολλές ιπποδρομίες αλλά όχι με την ίδια συχνότητα κάθε θεατρική παράσταση, κάτι το οποίο απολάμβανε ιδιαίτερα η λαϊκή τάξη. Η πλειοψηφία των εθνικών διανοουμένων υποδείκνυαν αντίδραση στο πάθος κάθε δημόσιου θεάματος, λόγω του ότι οι παρακολουθήσεις αυτών δεν άρμοζαν σε μια ευγενική ψυχή¹⁵².

Ο Λιβάνιος είχε σημειώσει ότι το θέατρο το παρακολουθούσε ο λαός και πολλοί αμόρφωτοι άνθρωποι, ξένοι που είχαν μεταναστεύσει, απάτριδες, μερικοί αργόσχολοι και πολλοί σκλάβοι¹⁵³. Η ελίτ τάξη της πόλης δεν διασκέδαζε με την παρακολούθηση του θεάτρου, και αναφέρει

---

150 L. Benakis, «Aristotelian Ethics in Byzantium», *Wisdom*, 9(2), (2017), 67-73. Esp. p. 70-71, doi: 10.24234/wisdom.v9i2.191

151 Benakis, *Οπ.π.*

152 Β. Χαρώνη –Ουρ. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ιω. Χρυσοστόμου*, τ. Α', εκδ. «Το βυζάντιον», Αθήνα 1993, σ. 86.

153 J. Lascaratos, & C. Tsiamis, *Two cases of smallpox in Byzantium. International Journal of Dermatology*, 41(11), (2002), 792-795, esp. 793. doi: 10.1046/j.1365-4362.2002.01622.x

επίσης ότι το πλήθος των έντιμων εργαζόμενων δεν επιθυμούσαν να το παρακολουθήσουν επίσης, όπως ένας βουλευτής, οι *honorati*, ένας καθηγητής, φοιτητής, αγρότης, δικηγόρος, τεχνίτης, έμπορος και ναυτικός. Ωστόσο, υπάρχει η πιθανότητα αυτές οι πληροφορίες του Λιβάνιου να αποτελούν ρητορικές υπερβολές, διαμορφωμένες από τις προσπάθειές του για χαρακτηρισμό ως χαμηλής ποιότητα τα δημόσια θεάματα¹⁵⁴.

Ωστόσο, είναι γνωστό ότι εντός των επιστολών του δεν γίνεται αναφορά στα θεάματα και κανένας από τους γνωστούς και τους φίλους του δεν αναφέρεται να σύχναζε σε αυτά. Υπάρχει η πιθανότητα η οικονομική κρίση (πτώχευση) και οι φυγές των βουλευτών από το σύνολο των πόλεων προς τις επαρχιακές πόλεις να αποτελεί παράγοντα που επέδρασε στις διαδικασίες ερείπωσης του δημόσιου λουτρού, κάθε υδραγωγείου και δημόσιου κτηρίου¹⁵⁵. Από την άλλη, η νίκη του Χριστιανισμού αποτελεί αιτία για να εγκαταλειφθούν και να ερειπωθούν οι λαμπροί ειδωλολατρικοί ναοί, τα διδασκαλεία της ρητορικής και της φιλοσοφίας, οι παλαιότερες και τα θέατρα, θεσμοί οι οποίοι είναι αντίθετοι προς τις χριστιανικές διδαχές ηθικής και διδασκαλίας¹⁵⁶.

Από την άλλη, σε περιπτώσεις καταρροής των διδασκαλείων και των γυμναστηρίων, διαφαίνεται ότι οι νέοι ηλικιακά πληθυσμοί εγκαταλείπουν το σύνολο των πόλεων, και περισσότερο τις μικρές. Το νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο ήταν ανεκτικό κατά τον 4ο αιώνα, ξεκινά την υπαγόρευση της χρήσης των αρχαίων οικοδομικών υλικών σε πλήθος νέων οικοδομών οι οποίες όπως έχει αναφερθεί είναι πιο ευτελείς από τις

---

154 Γ. Μαντζαρίδη *Χριστιανική ηθική*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, Α', σ. 279

155 J. Lascaratos, & C. Tsiamis, «Two cases of smallpox in Byzantium», *International Journal Of Dermatology*, 41(11), (2002). 792-795, esp. 794. doi: 10.1046/j.1365-4362.2002.01622.x

156 L. Benakis, «Aristotelian Ethics in Byzantium», *Wisdom*, 9(2), (2017) 67-73, esp. 73. doi: 10.24234/wisdom.v9i2.191

παλαιότερες, λόγω του ποιοτικού ξεπεσμού σχεδόν όλων των τεχνικών. Από την άλλη, το σύνολο αυτών των δεδομένων συνυφαίνουν την πιο απλή πλευρά των ζητημάτων.

Παράλληλα, κυριαρχεί η άποψη εκείνη που αποτέλεσε πηγή άφθονων παρεξηγήσεων, υποδεικνύοντας ότι παράλληλα με τις διαδικασίες παρακμής και τις πτώσεις των μικρών πόλεων εντός της αυτοκρατορίας, δημιουργούνται παράλληλες ανθήσεις για τις μεσαίες και τις μεγάλες πόλεις και αντίστοιχα με τις πτωχεύσεις κάθε παλιού *curial*, σημειώνονται συσσωρεύσεις πλούτου στους πιο πλούσιους¹⁵⁷.

Η εξήγηση για αυτό το γεγονός έγκειται στο ότι ένα μέρος από τα ρεύματα φυγής από κάθε μικρή πόλη, κατευθύνθηκε όχι προς τις υπαίθρους αλλά προς κάποια πιο μεγάλη πόλη (μεσαία ή μεγάλη). Όπως αναμένεται, προς την μεγάλη πόλη θα κατευθυνθούν περισσότερο πλούσια άτομα, ήτοι αυτού που είναι σε θέση να αντέξουν το κόστος ζωής εντός αυτής, αλλά και άτομα τα οποία αναζητούν θέσεις εργασίας¹⁵⁸. Κατ' αυτό τον τρόπο, μια μικρή πόλη ερειπώνεται, ενώ σημειώνονται οικοδομικές ανθήσεις σε κάθε μεσαία και μεγάλη πόλη της αυτοκρατορίας, και είναι συχνή η ανάπτυξη οικοδομικών οργανισμών, όπως εκείνου της Αντιόχειας (5ος αιώνας) μέσω της χρήσης ακόμη και των αρχαίων πέτρινων και μαρμάρινων οικοδομικών υλικών τα οποία προέρχονται από το πλήθος των γειτονικών μικρών πόλεων οι οποίες βρίσκονται σε παρακμή.

Το άθροισμα των σχετικών απαγορεύσεων των αυτοκρατορικών νόμων δεν επιφέρουν κανένα περιορισμό και οι προσπάθειές τους είναι μάταιες. Με αυτό τον τρόπο, γίνεται αναγνώριση της παραδοσιακής

---

157 J. Lascaratos, & C. Tsiamis, *Two cases of smallpox in Byzantium. International Journal Of Dermatology*, 41(11), (2002). 792-795, esp. 794. doi: 10.1046/j.1365-4362.2002.01622.x

158 A. Moffatt, «*The Byzantine Child*» *Social Research*, 53, No 4, (1986), σ. 264.

μεθόδου οικοδομής, ήτοι σύνολο κόκκινων μαλακών τούβλων, και ανάμεσα, αρχαία λευκά οικοδομικά υλικά, μάρμαρο και πλήθος πετρών. Σε μια μεσαία ή μεγάλη πόλη, το άθροισμα των νέων κτιρίων (κρατικό, εκκλησιαστικό και ιδιωτικό) έχουν συγκεντρωθεί σε κεντρικά σημεία των πόλεων, και συχνά επάνω σε κεντρικές λεωφόρους, εντός των αρχαίων αγορών και σε πλήθος πλατειών, κάτι το οποίο δημιουργεί διευκολύνσεις στις χρήσεις των αρχαίων οικοδομικών υλικών από τις καταρρεύσεις των παλιών κτιρίων¹⁵⁹.

Με βάση τις διδαχές του Ιωάννη του Χρυσόστομου (397-404), οι βιοτέχνες είναι πάμφτωχοι. Τα κοινωνικά καθεστώτα των βιοτεχνών πλησιάζουν αυτά των δούλων, που εξακολουθούν από την μια να υφίστανται ενώ από την άλλη έχουν διευρυμένες συναλλαγές με σύνολο ξένων ακτημόνων οι οποίοι καταφθάνουν αδιαλείπτως από τις μικρές πόλεις σε κάθε μεσαία και μεγάλη πόλη, αναζητώντας μια θέση εργασίας, από το Κράτος και την Εκκλησία. Κατά συνέπεια, αλλάζουν και οι συνθέσεις του αγοραστικού κοινού εντός των πόλεων. Σε εκείνη την περίοδο, σύνολο διοικητικών, στρατιωτικών και κληρικών παραγόντων αντικαθιστούν κάθε μικρό και μεσαίο δουλοκτήτη της Αρχαιότητας, που παλαιότερα, κατείχαν κυρίαρχη θέση στην λειτουργία των πόλεων¹⁶⁰.

Τότε, ήδη, τα εκκλησιαστικά όργανα, έχουν αυξημένους ρόλους στο σύνολο των διάφορων συναλλαγών, αρμοδιότητες οι οποίες παίρνουν όλο και πιο μεγάλη διάσταση. Οι αλλαγές των συνθέσεων στο αγοραστικό κοινό, ήτοι οι διαφοροποιήσεις των συνθέσεων των πληθυσμών των πόλεων, δημιουργούν ταξικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες είναι πιο έντονες ανάμεσα στους πλούσιους και στους φτωχούς, λόγω του

159 Αλ. Σταυροπούλου *Γάμος και Οικογένεια στον ιερό Χρυσόστομο*, σειρά: Γάμου Κοινωνία 1, εκδ. Ι.Μ. Φθιώτιδος, Λαμία 2008, σ. 47.

160 J. Lascaratos, & C. Tsiamis, «Two cases of smallpox in Byzantium», *International Journal Of Dermatology*, 41(11), (2002) 792-795, esp. 795. doi: 10.1046/j.1365-4362.2002.01622.x

ότι πλέον οι βιοτέχνες δεν είναι οικονομικά ισχυροί. Μέχρι εκείνη την εποχή, τα συμπεράσματα ήταν ότι οι διαδικασίες παρακμής των δουλοκτησιών και των δουλικών εργασιών εξαφάνισαν όχι την ελίτ κοινωνική τάξη -εκείνη απλά άλλαξε-, αλλά την μέχρι εκείνη την εποχή, σταθερή μεσαία κοινωνική τάξη των αρχαίων δουλοκτητών. Με ανάλογο τρόπο γίνεται και η διαμόρφωση της ζήτησης της αγοράς. Κατά συνέπεια, αποτελεί μια εποχή που επέφερε την τομή και την αλλαγή, με εντελώς απατηλές όψεις, η οποία είναι σε θέση να δείξει το ποσοστό της έκτασης το οποίο άλλαξε και πως η αρχαία πραγματικότητα και οι γενικές οικονομικές ισορροπίες της μετασχηματίστηκαν¹⁶¹.

Ο Ιουλιανός ο Παραβάτης (361-363) επιχείρησε να διενεργήσει μοίρασμα των γαιών σε κάθε βουλευτή από κάθε πόλη με βάση τα αρχαία νομοθετικά συστήματα, αλλά αυτό ήταν δύσκολο πλέον να πραγματοποιηθεί, χωρίς να υπάρχει σύνολο δουλικών εργατικών χεριών σε κάθε νέα γαία. Η ζωή στην ύπαιθρο διατηρήθηκε σταθερή λόγω της ύπαρξης πολύ μεγάλων γαιοκτημόνων μέσω του *patrocinium* επάνω σε σταθερές βάσεις, ενώ αυτό απέκλειε την επιστροφή σε μια παρελθοντική κατάσταση¹⁶².

Σταδιακά, οι νέες μεγάλες φτωχές πληθυσμιακές μάζες από όσες πόλεις βρίσκονται σε παρακμή γίνονταν όλο και πιο εύκολα αντικείμενα εκμετάλλευσης από το πλήθος των μεγάλων γαιοκτημόνων, των κρατικών υπαλλήλων, των εκκλησιαστικών παραγόντων και των ιδιωτών. Έχει να κάνει με την συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση που εκφράζονταν από τους πλούσιους ιδιώτες, τις κρατικές διοικήσεις και της εκκλησίας, παράγοντες οι οποίοι ενσωμάτωναν το πλήθος των αναγκών ολόκληρων

---

161 L. Benakis, «Aristotelian Ethics in Byzantium» *Wisdom*, 9(2), (2017) 67-73, esp. 73. doi: 10.24234/wisdom.v9i2.191

162 A. Moffatt, «The Byzantine Child» *Social Research*, 53, No 4, (1986), σ. 463.

των εμποροβιοτεχνικών δραστηριοτήτων, παραλείποντας τους υπόλοιπους φτωχούς πληθυσμούς, αφήνοντάς τους στην τύχη τους¹⁶³.

Αυτή η κατάσταση σχηματίζεται λόγω του όλο και πιο μεγάλα μέρη από αυτή την τρισυπόστατη υπαλληλία έχουν την τάση να γίνονται γαιοκτήμονες αποκτώντας γαίες. Καθώς περνάει ο καιρός, όλο και πιο μεγάλα τμήματα του εμπορίου και της βιοτεχνίας στέφονται προς το σύνολο των αναγκών που έχουν αυτές οι κοινωνικές ομάδες. Ενώ, κατ' αυτό τον τρόπο, κάθε μεσαία και μεγάλη πόλη της αυτοκρατορίας, φαίνεται να ακμάζει από τις συνέπειες της παρακμής και της πτώσης που έχουν σημειωθεί στις μικρές πόλεις, στην ουσία η ακμή αποτελεί την έναρξη της κυριαρχίας της υπαίθρου προς τις πόλεις, ακμή η οποία θα εξαφανιστεί λόγω της ψευδής και σαθρής βάσης της¹⁶⁴.

2.4 Η Ηθική στην Οικογένεια κατά τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο.

Με βάση όλα τα ανωτέρω, πρέπει να αναφερθεί πώς η έννοια της αγωγής, κατά τον Ιωάννη το Χρυσόστομο, είναι στενά συνυφασμένη με τη χριστιανική ανθρωπολογία, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος πλάστηκε «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν θεού»¹⁶⁵. Ως τελικό προορισμό

---

163 L. Benakis, «Aristotelian Ethics in Byzantium», *Wisdom*, 9(2), (2017) 67-73, esp. 73. doi: 10.24234/wisdom.v9i2.191

164 Β. Χαρώνη- Ουρ. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ιω. Χρυσοστόμου*, τ. Α', εκδ. «Το βυζάντιον», Αθήνα, 1993, σ. 139.

165 Γέν. 1, 26.

του, έχει να μοιάσει στον Δημιουργό του, «το να πετύχει το καθ' ομοίωσιν» να γίνει δηλαδή θεός κατά χάρη¹⁶⁶.

Αναφέρει ο ιερός Πατήρ δε σχετικά με αυτό ότι: «Τῆς τέχνης ταύτης οὐκ ἔστιν ἄλλη μείζων. Τί γάρ ἴσον τοῦ ρυθμίσαι (= τῆς διαπαιδαγώγησιν) ψυχὴν καὶ διαπλάσαι νέου διάνοιαν;»¹⁶⁷. Η αγωγή λοιπόν είναι τέχνη, με μεγάλη αναμορφωτική δύναμη: «ἡ ἀμορφος ψυχὴ εὐμορφον γενέσθαι δύναται»¹⁶⁸, την οποία πρέπει ο παιδαγωγός να γνωρίζει και με τις κατάλληλες ικανότητες που διαθέτει να βοηθήσει τον νέο άνθρωπο, μέσα από την καλλιέργεια της ψυχῆς και του νου να αναπτυχθεί, ως ψυχοσωματική οντότητα, για να μοιάσει στον Δημιουργό του. Σημασία μεγάλη έχει για τον ιερό πατέρα οι ιδιότητες που αποδίδονται στον Τριαδικό Θεό όπως η αγαθότητα, η αμνησικακία, η αγάπη, η φιλανθρωπία, η ευεργεσία και η μακροθυμία να γίνουν κτήμα των νέων¹⁶⁹. Μόνο τότε ο παιδαγωγούμενος θα διαπλαστεί ως τέλειος χριστιανός και θα γίνει άξιος κληρονόμος της βασιλείας των Ουρανών,

---

166 Ν. Ματσούκας, *Δογματική και συμβολική θεολογία Β*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 195-196. Βλ. και π. Ν. Λουδοβίκου, *Θεοποιΐα*, Αθήνα, εκδ. 2007, σ. 17. Βλ. και Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια, Τόμος Α'- Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000, σ.147.

167 Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία ΝΘ', Εἰς τό κατά Ματθαῖον*, PG 58, 584B. Αν. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον, μετά συμβολῶν εἰς το ἀρχαῖον και το ἐλληνιστικόν*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον Το "Νομικόν" Νικ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1946, σ. 34.

168 Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία Α', Εἰς Εὐτρόπιον εὐνοῦχον πατρίκιον καί ὑπατον*, Opera Omnia, 3rd tome, editio Parisina altera 480B Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια, Τόμος Α'- Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000, σ.288.

169 Μ. Ostwald, & J.P Lynch., «*Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης*», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 44.

«τούτο και ημείς εργασώμεθα, εκ πρώτης ηλικίας αυτούς εις την πολιτείαν εισάγωμεν την εν τοις ουρανοίς»¹⁷⁰

Παρατηρούμε ότι για το Χρυσόστομο το έπαθλο της καλής παιδείας είναι η μετάληψη της αγιότητας και η απόκτηση της θεογνωσίας που οδηγεί στην ένωσή με τον Τριαδικό Θεό. Αναγνωρίζει δε δύο είδη αγωγής α) την κοσμική που έχει ως σκοπό την απόκτηση πλούτου, λάμψης, ηδονών και απολαύσεων και β) την χριστιανική, που οδηγεί τον νέο που έχει «ψυχήν καθαράν καί σωφρονουσαν διάνοιαν», στην πνευματική τελείωση και στην αιωνιότητα¹⁷¹.

Από τις μελέτες στο εκπαιδευτικό σύστημα του βυζαντίου, γίνεται εμφανές ότι η εκπαίδευση, βασικός στόχος της οποίας ήταν η μόρφωση ικανών ατόμων που θα επάνδρωναν τη δημόσια διοίκηση ή την ανώτατη εκκλησιαστική ιεραρχία, απαρτίζει ένα συνδυασμό της κλασσικής ελληνικής πνευματικότητας με την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία. Σε αυτό το σημείο όμως συντελείται μια σημαντική πολιτιστική αλλαγή: διευρύνεται, για πρώτη φορά, η μορφωτική βάση της κοινωνίας, αφού και ο φτωχότερος πολίτης μπορούσε να μορφωθεί μέσα από τη διδασκαλία της Εκκλησίας. Έτσι η φιλοσοφία, που στην κλασσική Αθήνα αποτελούσε επιμορφωτικό στοιχείο μόνο της ανώτερης ελίτ, μέσω της χριστιανικής διδασκαλίας και της μελέτης της Αγίας Γραφής, έγινε πιο προσιτή σε όλους. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η βυζαντινή εκπαίδευση ενδιαφέρεται όχι μόνο για τη μετάδοση γνώσεων αλλά και για την ηθική και ψυχοπνευματική ολοκλήρωση του χριστιανού πολίτη¹⁷².

---

170 Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Περί Άννης*, Γ, PG 54, 658D.

171 Όπ. αν. Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια, Τόμος Α'- Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000, σ. 240.

172 Αν.. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον, μετά συμβολών εις το αρχαίον και το ελληνιστικόν*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον Το "Νομικόν" Νικ.

Η ουσία της αντίληψης του Ιωάννη του Χρυσόστομου για τα παραπάνω, είχε να κάνει καταρχάς με την θέληση των γονέων για την πνευματική και ηθική ανάπτυξη των παιδιών τους. Κατά τον ίδιο, το πρώτο στάδιο αυτού του ταξιδιού είναι η ύπαρξη ή ανυπαρξία της βούλησης των γονέων για την πνευματική ανάπτυξη των παιδιών, τόσο διανοητικά όσο και ηθικά, ενώ σε δεύτερη μοίρα έρχεται η μεθοδολογία για το εν λόγω σχέδιο¹⁷³.

Επιπλέον, κατά τον ίδιο, καθώς οι γονείς φαίνονται, στα μάτια των παιδιών τους, να θαυμάζουν αυτούς που έχουν κατακτήσει μια ευμάρεια στην ζωή τους, κυρίως σαν κινητήριο παράδειγμα για τα ίδια τους τα παιδιά, υπάρχει ο κίνδυνος της ματαιοδοξίας. Περισσότερο συγκεκριμένα, η διευκόλυνση της ζωής ως αποτέλεσμα της πνευματικής ανάπτυξης μπορεί να είναι μια κινητήριο δύναμη, δεν μπορεί όμως να είναι το μόνο κίνητρο που θα διέπει τις όποιες προσπάθειες των παιδιών για πνευματική ανάπτυξη. Σε αυτήν την περίπτωση, η προσπάθεια για πνευματική ανάπτυξη και ηθική θα είναι αποτέλεσμα της απόλυτης προτεραιότητας του υλισμού και της διευκόλυνσης της καθημερινότητας¹⁷⁴.

Εν ολίγοις, ο ίδιος φαινόταν να πιστεύει πώς η κοινωνία και οι οικογένειες, δεν πάσχουν από πεπαιδευμένους ανθρώπους που δεν έχουν κατακτήσει την τέχνη και την πρακτική της ζωής, από επιστήμονες, ηθικολόγους, μαθηματικούς και επιχειρηματίες, αλλά από ανθρώπους και οικογένειες που θα χρησιμοποιούν όλα τα παραπάνω μέσα για τους σωστούς λόγους. Θεωρούσε επίσης πώς οι οικογένειες της εποχής του

A. Σάκκουλα, Αθήνα 1946, σ. 44.

173 Αν.. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον, μετά συμβολών εις το αρχαίον* Οπ.π. σ. 32.

174 M. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 58.

καλλιεργούσαν τους νέους με τέτοιο τρόπο που ήταν πολύ πιθανότερο να μετεξελιχθούν σε αδίστακτους γνώστες των μέσων, χωρίς όμως ανώτερο σκοπό στην ζωή, χωρίς προοπτική, με μόνη έννοια την διευκόλυνση της καθημερινότητας τους, την καλοπέραση και την διανόηση των παραπάνω για όσο μεγαλύτερο χρονικό διάστημα γίνεται¹⁷⁵.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η Ανατροφή των Παιδιών

3.1 Η ανατροφή των παιδιών στην αρχαία Ελλάδα

Η ανατροφή των παιδιών στον αρχαιοελληνικό κόσμο είναι συνυφασμένη με τις ιδιαιτερότητες που αναπτύχθηκαν σε διάφορα μέρη και σε διάφορες πόλεις - κράτη διαχρονικά. Στο σημείο αυτό ρόλο είχε παίζει σίγουρα το πλαίσιο των διαφόρων ιδιαιτεροτήτων που εμφάνισε κάθε τοπική κοινωνία, στοιχείο άλλωστε αναμενόμενο, αν λάβει κάποιος

---

175 Οπ. π. σ. 22.

υπ' όψιν του την ίδια στιγμή, ότι ο αρχαιοελληνικός κόσμος στην πραγματικότητα είχε υπάρξει κατακερματισμένος σε πολλές πολιτικές οντότητες με διαφορετικά σε αρκετές περιπτώσεις, πολιτιστικά στοιχεία που εκφράζονταν μέσα από διαφορετικές τοπικές νομοθεσίες¹⁷⁶. Αυτό το στοιχείο, επί παραδείγματι, είναι δυνατόν να το αντιληφθεί κάποιος στην περίπτωση των έντονων διαφοροποιήσεων που υπήρχαν ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη, αναφορικά με την ανατροφή των παιδιών. Σε αυτό το σημείο, μάλιστα, η διαδικασία της περιγραφής της ανατροφής των παιδιών σε μεγάλο βαθμό γίνεται μέσα από τις αναφορές στα παραδείγματα της Σπάρτης και της Αθήνας, δεδομένου, ότι η πρώτη αποτέλεσε μια ιδιαίτερη περίπτωση σε όλο τον αρχαιοελληνικό κόσμο, ενώ η δεύτερη ιδίως από την κλασική εποχή και μετά (τον 5ο αιώνα π.Χ.) υπήρξε, εν πολλοίς, παράδειγμα για τον υπόλοιπο Ελληνισμό.

Σε ό,τι αφορά την σπαρτιατική περίπτωση, το σύστημα ανατροφής των παιδιών σε μεγάλο βαθμό είναι δυνατόν να θεωρηθεί αποτέλεσμα της νομοθεσίας του Λυκούργου, του οποίου η παρουσία και δράση τοποθετείται περί τον 8^ο με 7^ο αιώνα π.Χ. Ο Λυκούργος που ως μορφή φαίνεται να έχει ημιμυθικές διαστάσεις, σύμφωνα με παλαιότερες παραδόσεις, είχε φέρει το νομοθετικό σύστημα που επιβλήθηκε στην Σπάρτη, από το μαντείο των Δελφών. Μια άλλη παράδοση αντίστοιχα, τονίζει, ότι η νομοθεσία του είχε προέλθει από την Κρήτη¹⁷⁷.

Σε κάθε περίπτωση, πέραν του αν ο ίδιος ο Λυκούργος ήταν όντως ένα υπαρκτό πρόσωπο ή όχι, φαίνεται πως πράγματι στη διάρκεια του 8ου αιώνα π.Χ. είχε λάβει χώρα στην Σπάρτη μια νομοθετική μεταρρύθμιση που θα «σφράγιζε» κατά τρόπο αποφασιστικό τον χαρακτήρα της

---

176 W. Jaeger, *Paedeia - The Ideals of Greek Culture*, Oxford University Press, Oxford 1945, σ. 65.

177 R. Osborne, *Η Γένεση της Ελλάδας, 1200-479 π.Χ.*, μτφρ. από τα αγγλικά Τούλα Σιέτη, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 268

κοινωνίας της για τους επόμενους αιώνες και διάφορες πτυχές του πολιτισμού της, συμπεριλαμβανομένου και του εκπαιδευτικού της συστήματος. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές ίσως οι διάφοροι νομοθετικοί μετασχηματισμοί που συνεκδοχικά ονομάστηκαν «Λυκούργεια Νομοθεσία» και που αφορούσαν τις στρατιωτικές, πολιτικές, κοινωνικές, αλλά και εκπαιδευτικές δομές της σπαρτιατικής κοινωνίας, είχαν λάβει χώρα ανάμεσα στο 725 με 625 π.Χ.¹⁷⁸

Υπό το πρίσμα και το βάρος των κατευθυντήριων αρχών της Νομοθεσίας του Λυκούργου, σε κάθε περίπτωση, κεντρική παράμετρος της ανατροφής των παιδιών στην Σπάρτη ήταν η περίφημη αγωγή. Ο κεντρικός πυρήνας και στόχος της τελευταίας ήταν η στρατιωτική εκπαίδευση, στοιχείο βασικό άλλωστε, αν αντιληφθεί κάποιος, ότι η συγκεκριμένη κοινωνία είχε διαχρονικά έναν στρατοκρατικό χαρακτήρα¹⁷⁹. Κατά συνέπεια η ανατροφή των παιδιών αποσκοπούσε καθαρά στην δημιουργία καλών και άξιων στρατιωτών. Αυτό το στοιχείο ήταν άμεσα συνυφασμένο με την ίδια την δομή που είχε για αιώνες η σπαρτιατική κοινωνία, στην οποία παράλληλα είχε κυριαρχήσει εν πολλοίς το στοιχείο της διαρκούς αστυνόμευσης¹⁸⁰. Έχουμε να κάνουμε δε, με έναν κόσμο, στον οποίο η πολιτική και η στρατιωτική ζωή ήταν απόλυτα ταυτισμένες μεταξύ τους και γι' αυτό το λόγο, ο στόχος του κράτους ήταν να εμφυσήσει στα παιδιά από τα πρώτα χρόνια ακόμα του βίου τους, το στοιχείο της υπακοής, της αίσθησης του ανήκειν σε μια συγκεκριμένη στρατιωτική και πολιτική κοινότητα αλλά και της στρατιωτικής ικανότητας και της πειθαρχίας παράλληλα¹⁸¹.

178 Σ. Δημητρόπουλος, *Το Σύνταγμα της Αρχαίας Σπάρτης*, εκδόσεις ΕΚΠΑ, Αθήνα 2004, σ. 23-25. Βλ. και P. Cartledge, *Spartan Reflections*, Duckworth Editions, London, 2001, σ. 46

179 P. Cartledge, *Spartan Reflections*, σ. 46.

180 Οπ. αν., σ. 40-46.

181 Α. Μήλιος, «Η έννοια του ελεύθερου πολίτη», στο *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό*, '- Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού, Τόμος Β εκδόσεις Ε.Α.Π.,

Αυτή η αντίληψη περί ανατροφής των παιδιών μάλιστα, είναι κάτι που αφορά κατά προέκταση όχι μόνο τα αγόρια, αλλά και τα ίδια τα κορίτσια. Δεν είναι, για παράδειγμα, τυχαίο το ότι και τα κορίτσια στην Σπάρτη ήταν υποχρεωμένα να συμμετέχουν σε διάφορους γυμναστικούς αγώνες, στοιχείο που για άλλες πόλεις - κράτη του αρχαίου ελληνικού κόσμου μπορούσε να αποτελέσει παράγοντα σκανδαλισμού. Δεν ήταν σπάνιο για μια νεαρή Σπαρτιάτισσα, κατά την παιδική ή την εφηβική ηλικία της να συμμετέχει σε αγώνες ακόμα και μέσα στην παλαίστρα ή να ασχολείται με τη σφαιροβολία και τον ακοντισμό. Το κύριο σκεπτικό πέρα από αυτή τη μορφή ανατροφής και για τις γυναίκες από τα παιδικά τους χρόνια ακόμα, ήταν το ότι έτσι θα μπορούσαν να καταστούν δυνατές, ώστε στο μέλλον να γεννήσουν δυνατά παιδιά που θα γίνονταν ικανοί πολεμιστές¹⁸².

Εν τω μεταξύ κατά την σπαρτιατική περίπτωση, η ανατροφή των παιδιών ήταν ενταγμένη σε ένα σύστημα, το οποίο είχε έναν καθαρά δημόσιο χαρακτήρα. Η ίδια η επιτυχής ανταπόκριση του νεαρού αγοριού στο σύστημα της αγωγής που ξεκινούσε για αυτό από την ηλικία των 7 ετών, ήταν η κύρια προϋπόθεση, αναφορικά με την εισαγωγή του αργότερα στην τάξη των πολιτών - ομοίων της Σπάρτης. Η ανατροφή των παιδιών εδώ, με άλλους λόγους, είχε έναν έντονα πολιτικό χαρακτήρα.

Πάντως, με βάση όλα αυτά τα στοιχεία, είναι αλήθεια, την ίδια στιγμή, πως ένα τέτοιο σύστημα ανατροφής των παιδιών στην Σπάρτη, διακρινόταν έντονα από το στοιχείο της μονομέρειας. Και αυτό καθώς, φαίνεται, ότι ο σχεδόν αποκλειστικός του στόχος ήταν η δημιουργία ικανών και άριστων πολεμιστών. Το στοιχείο αυτής της μονομέρειας ο

Πάτρα: 2000, σ. 76.

182 Μ. Βενιζελέα, *Η γυναίκα στην αρχαία Σπάρτη*, εκδόσεις Αδούλωτη Μάνη, Μάνη, 2014, σ. 89.

Αριστοτέλης το είχε τονίσει στο έργο του Πολιτικά.¹⁸³ Για τον ίδιο τον Αριστοτέλη άλλωστε, αυτή η αντίθεση ήταν συνδεδεμένη με το ότι μια τέτοια μορφή αγωγής περισσότερο τελικά είχε ως αποτέλεσμα το να δημιουργηθούν θηριώδη άτομα, χωρίς όμως παράλληλα να υφίσταται εντός τους το στοιχείο της καλλιέργειας της ψυχής και του πνεύματος.

Στον αρχαιοελληνικό κόσμο, εν γένει, η στάση έναντι του σπαρτιατικού συστήματος ανατροφής των παιδιών, φαίνεται πως ήταν μάλλον διχασμένη. Για παράδειγμα, ο σπουδαίος Αθηναίος στρατηγός των αρχών του 4ου αιώνα π.Χ. Ξενοφών που είχε ζήσει για χρόνια στην Σπάρτη, είχε υπάρξει θιασώτης αυτού του συστήματος. Ο ίδιος αποτιμά θετικά την σπαρτιατική αγωγή, αν και αυτή η στάση του είχε αποτελέσει παράγοντα κατηγοριών από μέρους των Αθηναίων συμπατριωτών του¹⁸⁴. Πάντως, μέσω του ίδιου του Ξενοφώντα, είναι αλήθεια γενικά, πως μπορούμε να αντλήσουμε πολλές και σημαντικές πληροφορίες για το σύστημα της σπαρτιατικής αγωγής, όπως το ότι η επίβλεψη των παιδιών λάμβανε χώρα από τους λεγόμενους παιδονόμους που παράλληλα υποβοηθούνταν και από εφήβους. Μάς πληροφορεί συγχρόνως, ότι τα παιδιά των Σπαρτιατών μάθαιναν να είναι λιτοδίαιτα και να αντέχουν

---

183 Αριστοτέλους Πολιτικά, εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2005, 1338b, 12-14: «τῶν παίδων αἰ μὲν ἀθλητικὴν ἔξιν ἐμπιοῦσι, λωβώμεναι τὰ τε εἶδη καὶ τὴν αὔξησιν τῶν σωμάτων, οἱ δὲ Λάκωνες ταύτην μὲν οὐχ ἤμαρτον τὴν ἀμαρτίαν, θηριώδεις δὲ ἀπεργάζονται τοῖς πόνοις, ὡς τούτο πρὸς ἀνδρείαν μάλιστα συμφέρον. Καίτοι, καθάπερ εἶρηται πολλάκις, οὔτε πρὸς μίαν, οὔτε πρὸς μάλιστα ταύτην βλέποντα ποιητέον τὴν ἐπιμέλειαν. Εἰ δὲ καὶ πρὸς ταύτην, οὔδὲ τοῦτο ἐξευρίσκουσι. Οὔτε γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις οὔτε ἐπὶ τῶν ἐθνῶν ὀρώμεν τὴν ἀνδρείαν ἀκολουθούσαν τοῖς ἀγριοτάτοις, ἀλλὰ μάλλον τοῖς ἡμερωτέροις καὶ λεοντώδεσιν ἦθεσιν». Εδώ με άλλους λόγους, καθώς ο μεγάλος αρχαίος φιλόσοφος από τα Σύβωτα επισημαίνει την αντίθεσή του προς το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό σύστημα της Σπάρτης.

184 S. C. Todd, St. Charles, Αθήνα και Σπάρτη, μετάφραση από τα αγγλικά Χρ. Π. Φαράκλας, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2005, σ. 67

στις στερήσεις, το υπερβολικό κρύο ή την υπερβολική ζέση και να έχουν απόλυτη υπακοή¹⁸⁵.

Στο πλαίσιο της σπαρτιατικής αγωγής, είναι χαρακτηριστικό, ότι μεταξύ άλλων, προβλέπονταν ασκήσεις, στις οποίες τα παιδιά όφειλαν να κλέβουν κρυφά τρόφιμα, για παράδειγμα, έτσι ώστε να εξασκηθούν στο στοιχείο της λεγόμενης κρυπτείας που συνδεόταν με την εξάσκηση ικανοτήτων αργότερα κατά την διάρκεια διαφόρων στρατιωτικών ασκήσεων στο πλαίσιο του ενήλικου βίου τους¹⁸⁶. Η μαστίγωση και εν γένει οι σωματικοί πόνοι ταυτόχρονα, ήταν ένα βασικό και πολύ συνηθισμένο κομμάτι της ανατροφής του Σπαρτιατόπουλου. Με αυτόν τον τρόπο δοκιμαζόταν η αντοχή του στον πόνο και αυτό συνδεόταν εξάλλου και με το ότι το παιδί στην Σπάρτη από τα πρώτα χρόνια της ζωής του μάθαινε να κοιμάται σε στρώμα κατασκευασμένο από καλάμια που μάζευε με τους συνομηλίκους του από τις όχθες του ποταμού Ευρώτα.¹⁸⁷

Το αθηναϊκό σύστημα, από την άλλη μεριά, που όπως τονίστηκε εξάλλου, ιδίως μετά τον 5ο αιώνα π.Χ. θα αποτελούσε σε σημαντικό βαθμό, πρότυπο και για άλλες πόλεις - κράτη της Αρχαιότητας. Βέβαια, το σύστημα ανατροφής στην αρχαία Αθήνα, υπήρξε το αποτέλεσμα, μπορούμε να ισχυριστούμε, μιας ολόκληρης εξελικτικής διαδικασίας που διήρκεσε αρκετούς αιώνες, αλλά και που συνδέθηκε άμεσα με ένα

---

185 <https://www.ethnikosmaxitis.gr/i-spartiatiki-agogi/> (Ημ. Ανάκτησης, 5 Φεβρουαρίου 2019)

186 <https://www.ethnikosmaxitis.gr/i-spartiatiki-agogi/> (Ημ. Ανάκτησης, 5 Φεβρουαρίου 2019), *Οπ. αν.*

187 Ed. Levy, *Σπάρτη: κοινωνική και πολιτική ιστορία, ως την ρωμαϊκή κατάκτηση*, μφρ. Αθ. Στεφανής, Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη, 2008, σελ. 367 <https://www.ethnikosmaxitis.gr/i-spartiatiki-agogi/> (Ημ. Ανάκτησης, 5 Φεβρουαρίου 2019)

πλαίσιο συγκεκριμένων ιδεών πάνω σε θέματα πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης¹⁸⁸.

Ειδικότερα μετά τον 5ο αιώνα π.Χ., αυτό το σύστημα επρόκειτο να επηρεαστεί και από την παρουσία διαφόρων σημαντικών φιλοσοφικών σχολών που έκαναν αισθητή την παρουσία τους στην Αθήνα, όπως συνέβη με την περίπτωση των Σοφιστών, του Πλάτωνα, του Σωκράτη, του Αριστοτέλη, αργότερα των Κυνικών και των Στωικών φιλοσόφων ή του Επίκουρου κ.λπ. Στο σημείο αυτό, βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί, ότι η ανατροφή με βάση κάποιες συγκεκριμένες φιλοσοφικές σχολές, όπως οι συγκεκριμένες, περισσότερο αφορούσε διαχρονικά στην Αθήνα, τους γόνους ορισμένων ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, παρά την μεγάλη μάζα του πληθυσμού¹⁸⁹.

Είναι ενδεικτικό την ίδια στιγμή, ότι η ανατροφή σε σχέση με το εκπαιδευτικό σύστημα, στην Αθήνα είχε να κάνει με την περίπτωση των αγοριών, τη στιγμή που τα κορίτσια, απλά λάμβαναν κατά την παιδική τους ηλικία ορισμένες στοιχειώδεις γνώσεις. Για το ίδιο το κορίτσι άλλωστε, η ανατροφή ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με το να καταστεί μια καλή μητέρα και νοικοκυρά, υπηρετώντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στο μέλλον μετά το γάμο της, τα καθήκοντά της στα πλαίσια του σπιτιού.¹⁹⁰

Για τα αγόρια, από την άλλη μεριά, κεντρική φιγούρα στα πλαίσια της παιδικής ηλικίας τους ήταν ο λεγόμενος παιδαγωγός που συνήθως ήταν ένας δούλος μεγάλης ηλικίας και ο οποίος τα συνόδευε στο σχολείο κατά την διάρκεια γενικότερα της εγκύκλιας εκπαίδευσής τους. Είναι

---

188 S. C. Todd, St. Charles, *Οπ. αν.*, σ. 69.

189 S. C. Todd, St. Charles, *Οπ. αν.*, σ. 69.

190 C. Mosse, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφραση από τα γαλλικά Αθ. Δ. Στεφανής, Αθήνα: εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα, 2008, σ. 103

ενδεικτικό πως πολλές φορές τα μικρά αγόρια δένονταν συναισθηματικά με τους παιδαγωγούς τους.¹⁹¹

Η εκπαίδευση, όπως συνέβαινε και με την περίπτωση της σπαρτιατικής αγωγής, ξεκινούσε κατά το έβδομο έτος της ηλικίας του παιδιού. Η βασική εκπαίδευση περιελάμβανε στοιχεία, όπως ήταν η εκμάθηση της γραφής της αριθμητικής και της ανάγνωσης. Αυτό το είδος εκπαίδευσης, σε πόλεις, όπως η Αθήνα, σε μεγάλο βαθμό προσφερόταν από το κράτος, αλλά στην πορεία κάποιες πιο πλούσιες οικογένειες, είχαν την δυνατότητα να προσφέρουν και ιδιωτική εκπαίδευση στους γιους τους. Οι μαθητές έγραφαν πάνω σε πλάκες από κερί ή πάνω σε παπύρους, χρησιμοποιώντας μελάνι.¹⁹²

Στο πλαίσιο εκείνου του συστήματος ανατροφής, κεντρική θέση αρχικά ήταν είχαν τα ομηρικά έπη που τόσο κατά την περίοδο της Αρχαιότητας, όσο και αργότερα, κατά την περίοδο του Βυζαντίου, αποτέλεσαν κεντρικό στοιχείο των κατά καιρούς εκπαιδευτικών συστημάτων. Ο ίδιος ο Όμηρος διαχρονικά, άλλωστε, είχε αποτελέσει ένα πραγματικά αξεπέραστο πρότυπο, όχι μόνο στον τομέα της ποίησης, αλλά κατά προέκταση και ως προς την προώθηση διαφόρων ιδεών σχετικών με την ανατροφή των παιδιών¹⁹³.

Μια ενδιαφέρουσα παράμετρος, εν τω μεταξύ, της ανατροφής των παιδιών ήταν την ίδια στιγμή και η μουσική (στοιχείο πάντως που μπορούμε να παρατηρήσουμε, πως υφίσταται εν γένει στα πλαίσια των

---

191 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Τόμος Α'- *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000, σσ.317.

192 Ε. Γιαννακόπουλου, *Η Εκπαίδευση στην Κλασική και την Προκλασική Αρχαιότητα*, Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρης, 1988, σελ. 168

193 Α. Κουκουζέλη, «Λογοτεχνία και Αρχαίο Θέατρο», στο Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό, Τόμος Β'- *Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού*, Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π., 2000, σ. 220.

εκπαιδευτικών συστημάτων του αρχαιοελληνικού κόσμου). Η σημασία στην διασύνδεση ανάμεσα στην ανατροφή των παιδιών και εν γένει ενός ατόμου καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του με την μουσική, ήταν στοιχείο προερχόμενο από το ότι η μουσική γενικά υπήρξε βασικό γνώρισμα και στοιχείο του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και της κουλτούρας του. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το ότι τα άτομα ποτ δεν είχαν σχέση με το συγκεκριμένο πεδίο, θεωρούνταν αμόρφωτα από τους αρχαίους Έλληνες. Γι' αυτό το λόγο, στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος από νωρίς περιλαμβάνονταν, για παράδειγμα, η εκμάθηση μουσικών οργάνων, όπως η λύρα ή η εκμάθηση τραγουδιών.¹⁹⁴

Η ενασχόληση με την μουσική στο πλαίσιο της ανατροφής των παιδιών θα πρέπει να ιδωθεί παράλληλα ενταγμένη σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πολιτιστικών πραγματικοτήτων που είχαν να κάνουν και με την θρησκευτική ζωή της κοινότητας της πόλης - κράτους. Για παράδειγμα, στην Αθήνα, η ενασχόληση με την μουσική είχε να κάνει με τα πλαίσια των διαφόρων εορτασμών και τελετουργιών που λάμβαναν χώρα κατά την διάρκεια των Μεγάλων ή Μικρών Διονυσίων ή αντίστοιχα, κατά την διάρκεια των Παναθηναίων¹⁹⁵.

Μια κεντρική παράμετρος, αναφορικά με την ανατροφή των παιδιών στην Αθήνα, που κατά προέκταση άλλωστε αφορούσε και την Σπάρτη αλλά και άλλες περιοχές του αρχαιοελληνικού κόσμου, είναι το ότι λαμβάνονταν πάντα σοβαρά υπόψη οι συγκεκριμένες πραγματικότητες που ίσχυαν αναφορικά με το κοινωνικοπολιτικό σύστημα της πόλης - κράτους. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, της Αθήνας, αλλά και της Σπάρτης, κεντρικός γνώμονας ήταν η ανατροφή

194 Ε. Γιαννακόπουλου *Η Εκπαίδευση στην Κλασική και την Προκλασική Αρχαιότητα*, εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα 1988, σ. 172.

195 Η. W. Parke, *Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα*, μετάφραση από αγγλικά Χ. Ορφανός, εκδόσεις Δαίδαλος, Αθήνα 2000, σ. 228.

του παιδιού με έναν τέτοιο τρόπο, ώστε να αποκτήσει βαθιά συνειδητοποίηση του γεγονότος που συνιστούσε ένα αναπόσπαστο κομμάτι μιας ευρύτερης πολιτικής κοινότητας¹⁹⁶.

Ειδικότερα στην Αθήνα, μετά τον 5ο αιώνα π.Χ., οπότε παγιώθηκε η μορφή του δημοκρατικού πολιτεύματος, η ανατροφή ήταν συνδεδεμένη με την ιδέα, πως το παιδί (στην ουσία το αγόρι) προοριζόταν να καταστεί στην πορεία ενεργός πολίτης με πλήρη και ενεργή συμμετοχή στην διαχείριση των κοινών πολιτικών υποθέσεων της πόλης¹⁹⁷.

Αυτό, σήμαινε, εξάλλου, συγχρόνως, και ένα είδος ανατροφής, μέσα από την οποία το αγόρι αντιλαμβανόταν το ρόλο του μελλοντικά, ως ενός ατόμου που καλούνταν να υπερασπιστεί και την πατρίδα του σε περίπτωση ανάγκης. Δεν είναι σύμφωνα με αυτόν τον τρόπον, άλλωστε θεωρείται τυχαίο, ότι διαχρονικά, ακόμα και ο πόλεμος είχε αποτελέσει μια σημαντική παράμετρο του εκπαιδευτικού συστήματος, όντας κεντρική πτυχή της πολιτικής ζωής της ελληνικής πόλης - κράτους. Καθώς η πόλη είναι στην αρχαία Ελλάδα, το βασικό σημείο αναφοράς του πολίτη, για όλες μάλιστα τις πτυχές του καθημερινού του βίου, η έννοια του πολίτη εν πολλοίς θα εξομοιωθεί με εκείνη του πολεμιστή - υπερασπιστή της πόλης, με αποτέλεσμα άλλωστε και την ταύτιση σε σημαντικό βαθμό, μεταξύ των πολιτικών και των πολεμικών αρετών.¹⁹⁸

Γι' αυτό το λόγο μάλιστα, και σε περιπτώσεις κόσμων, όπως εκείνος της Αθήνας, η εκγύμναση του σώματος επίσης ήταν μια σημαντική παράμετρος για την ανατροφή των παιδιών από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους, αν και την ίδια στιγμή, δεν υπήρχε η ίδια εμμονή, με εκείνη

---

196 H. W. Parke, *Όπ. αν.*, σ. 229.

197 H. W. Parke, *Όπ. αν.*, σ. 230

198 N. Μπιργάλιας, «Ο αρχαίος δημόσιος βίος, πολιτική ζωή και τάξεις: δικαστική, στρατιωτική και θρησκευτική ζωή», στο *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό, Τόμος Β' - Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού*, Πάτρα: εκδόσεις Ε.Α.Π., 2000, σ. 125.

που συναντά κανείς στο σπαρτιατικό παράδειγμα. Και πάλι όμως, παρατηρούμε, ότι στην Αθήνα, για παράδειγμα, όπως και σε άλλες ελληνικές πόλεις - κράτη υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός Γυμνασίων, όπου εκγυμνάζονταν τα παιδιά από μικρή ηλικία¹⁹⁹.

Τα Γυμνάσια αρχικά ευρίσκονταν σε διάφορες υπαίθριες τοποθεσίες, αλλά αργότερα στεγάστηκαν σε διάφορα κτίσματα. Η λειτουργία τους γενικότερα, ήταν συνδεδεμένη με το σκεπτικό, ότι η ανατροφή του παιδιού θα πρέπει να αφορά τόσο το σώμα, όσο και το πνεύμα, προκειμένου να είναι πλήρης και ισορροπημένη. Γι' αυτό το λόγο σταδιακά σε αυτές τις εγκαταστάσεις θα αρχίσουν παράλληλα να διδάσκουν και διάφοροι φιλόσοφοι²⁰⁰.

Ειδικότερα, τα Γυμνάσια ιδρύονται από τον 6ο αιώνα π.Χ.. Η τέλεση διαφόρων πανελληνίων αγώνων βοηθά στην ανάπτυξη τους, καθώς η γυμναστική και η καλή φυσική κατάσταση των νέων είναι τα βασικά στοιχεία για τη διάκρισή τους στους αγώνες. Στα αρχαία γλυπτά, τις ζωφόρους και τις μετόπες, στις επιτύμβιες στήλες αλλά και σε απεικονίσεις αγγείων, οι νέοι άνδρες παρουσιάζονται με γυμνασμένα σώματα, είτε μαχόμενοι είτε αναπαριστώντας σκηνές καθημερινής ζωής. Το κοινό στοιχείο τους είναι η μοναδική απόδοση του γυμνού ανδρικού κάλλους. Μόλις από τον 5ο αι. π.Χ. και εξής αρχίζουν να διαμορφώνονται οι ειδικές εγκαταστάσεις φυσικής αγωγής, οι παλαιότερες, τα λουτρά και τα στάδια. Τα γυμνάσια από χώροι αναψυχής εξελίσσονται κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. σε χώρους με χαρακτήρα εκπαιδευτικό. Οι νέοι διδάσκονται

---

199 Ν. Μπιργάλιας, *Οπ. αν.* σ. 125

200 Α. Κώττη, «Η εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα και Σπάρτη» <https://www.liberal.gr/arthro/162877/epikairotitita/2017/i-ekpaideusi-stin-archaia-athina-kai-sparta.html>, ημ. Ανάκτησης 5 Φεβρουαρίου 2019.

από σοφιστές, ρήτορες και φιλοσόφους, είναι, δηλαδή κέντρα πολιτισμού²⁰¹.

Είναι γνωστή, επί παραδείγματι, η χρήση του περιήμου Γυμνασίου στην περιοχή της Ακαδημίας από τον μεγάλο Αθηναίο φιλόσοφο του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. Πλάτωνα. Ο Πλάτων από τη μεριά του, αναφορικά με την ανατροφή των παιδιών και των νέων, είναι ενδεικτικό, ότι αποδίδει βαρύτητα σε έναν συνδυασμό γνώσεων που προέρχονται από γνωστικά πεδία, όπως τα μαθηματικά, η αστρονομία και η μουσική²⁰². Η έννοια της ηθικής και της αρετής παράλληλα στο δικό του φιλοσοφικό σύστημα (κατά τα πρότυπα άλλωστε του μεγάλου δασκάλου του Σωκράτη) κατείχε σημαίνουσα θέση και ήταν συνδεδεμένη με την διαδικασία του διαλόγου και της συζήτησης, μέσα από την οποία οι συμμετέχοντες μπορούν να αντλήσουν συμπεράσματα και να προσεγγίσουν σημαντικές αλήθειες, αναφορικά και με τον πρακτικό βίο.²⁰³

Την ίδια περίπου εποχή σε αντίστοιχο Γυμνάσιο στην περιοχή του Ιλισού ποταμού θα δημιουργήσει τη δική του σχολή ο Αριστοτέλης. Μια τέτοια χρήση αυτών των χώρων για την εκπαίδευση των νέων, αφορούσε κατά κύριο λόγο, όπως ήδη τονίστηκε και πιο πάνω, τους γόνους των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, όπως τα παιδιά διαφόρων αριστοκρατικών οικογενειών που είχαν άλλωστε την δυνατότητα και την οικονομική ευχέρεια της πληρωμής διδασκτρων. Σημειώνεται επίσης, σε

---

201 Α. Κώττη, «Η εκπαίδευση στην αρχαία Αθήνα και Σπάρτη» <https://www.liberal.gr/arthro/162877/epikairotitita/2017/i-ekpaideusi-stin-archaia-athina-kai-sparta.html>, ημ. Ανάκτησης 5 Φεβρουαρίου 2019.

202 Α. Κώττη, <https://www.liberal.gr/arthro/162877/epikairotitita/2017/i-ekpaideusi-stin-archaia-athina-kai-sparta.html> (Ημ. Ανάκτησης 5 Φεβρουαρίου 2019).

203 Μ. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, τ. 17, μετάφραση εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006, σ. 27.

μια περίοδο κατά την διάρκεια της οποίας, η ίδια η Αθήνα θα καταστεί το πνευματικό κέντρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου²⁰⁴.

Σε ό,τι αφορά την περίπτωση της Αθήνας, η πνευματική ζωής της σε μεγάλο βαθμό κατά την διάρκεια του 5ου αιώνα π.Χ., θα «σημαδευτεί» από την παρουσία των διαφόρων εκπροσώπων του φιλοσοφικού ρεύματος των Σοφιστών. Και στην δική τους περίπτωση, όπως συμβαίνει αυτή την περίοδο, αλλά και καθ' όλη την διάρκεια της Αρχαιότητας και αργότερα του Βυζαντίου, η διδασκαλία τους αφορά κατά κύριο λόγο νέους που προέρχονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Φαίνεται, πως η παρουσία τους ειδικότερα στην Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ. είναι άρρηκτα συνυφασμένη με μια σταδιακά αναδυόμενη τάση αμφισβήτησης ορισμένων παραδοσιακών θεσμών κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης της πόλης - κράτους, στοιχείο άλλωστε που θα τους φέρει σε αντιπαράθεση με φιλοσόφους, όπως ο Σωκράτης²⁰⁵.

Έτσι, λοιπόν, η ανώτερη εκπαίδευση στην Ελλάδα αρχίζει να διαμορφώνεται από την εμφάνιση των σοφιστών στην Αθήνα, οι οποίοι, όπως και ο Σωκράτης, υπήρξαν μεν δάσκαλοι ανωτέρου επιπέδου, αλλά όμως, ούτε σχολή (με τη σημερινή έννοια του όρου) ίδρυσαν, ούτε δίδαξαν σε οργανωμένη ομάδα σπουδαστών. Επομένως συστηματική ανώτερη εκπαίδευση εμφανίζεται τον 4ο π.Χ. αιώνα, όταν ο Πλάτωνας ίδρυσε την Ακαδημία, ο Αριστοτέλης το Λύκειο, ο Αντισθένης τη σχολή των Κυνικών και ο Ισοκράτης τη ρητορική σχολή. Οι σχολές αυτές, αλλά και όσες εμφανίστηκαν αργότερα στην Αθήνα, όπως των Στωικών και των Επικουρείων, λειτουργούσαν σε ορισμένο χώρο, είχαν μεγάλο αριθμό τακτικών σπουδαστών και συγκεκριμένο πρόγραμμα που περιλάμβανε

204A. Κώττη, <https://www.liberal.gr/arthro/162877/epikairotitita/2017/i-ekpaideusi-stin-archaia-athina-kai-sparti.html> (Ημ. Ανάκτησης 5 Φεβρουαρίου 2019)

205 «Τα παιδιά και οι έφηβοι» <http://www.ime.gr/chronos/05/gr/society/children.html>, ημ. ανάκτησης 5 Φεβρουαρίου 2019.

τις Φυσικές Επιστήμες, τα Μαθηματικά, τη Φιλοσοφία, την Ιστορία, τη Λογοτεχνία, τη Ρητορική²⁰⁶.

Σε κάθε περίπτωση όμως, είναι χαρακτηριστικό, ότι, ως προς την ανατροφή των νέων, τόσο αυτοί, όσο και ο Σωκράτης, θεωρούσαν, πως η προετοιμασία των νέων για τις προκλήσεις του μελλοντικού τους ενήλικου βίου ήταν συνδεδεμένη με ένα είδος αγωγής και μόρφωσης που ήταν πέρα από την σωματική και πνευματική μόρφωση²⁰⁷.

Απλά, οι Σοφιστές από τη μεριά τους είχαν δώσει διαχρονικά μεγαλύτερη βαρύτητα στον στόχο της υλικής επιτυχίας, ενώ ο Σωκράτης από τη δική του μεριά είχε τονίσει την σημασία της επιδίωξης του ηθικού βίου, (στοιχείο που άλλωστε θα εξετάσουμε εν πολλοίς, και στη συνέχεια και στο πλαίσιο της χριστιανικής διδασκαλίας κατά την βυζαντινή περίοδο. Φυσικά αυτό δεν σήμαινε πως δεν υπήρχαν ορισμένες αναφορές περί ηθικής και στην περίπτωση του έργου πολύ σημαντικών Σοφιστών της Αρχαιότητας, όπως ήταν οι Πρόδικος ο Κείος, ο Ιππίας, αλλά και ο Πρωταγόρας²⁰⁸.

---

206 Ν. Μελανίτης, *Εισαγωγή εις την παιδαγωγική*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1976, σ. 99.

207 Ν. Μελανίτης, *Εισαγωγή εις την παιδαγωγική*, Όπ. αν., σ. 99.

208 Μ. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 13.

3.2 Η ανατροφή των παιδιών στο Βυζάντιο

Καταρχάς, ως προς την διάκριση των ηλικιών, στο Βυζάντιο, είναι σαφές, ότι δεν υφίσταται το στοιχείο της νομικής αναγνώρισης της παιδικής ηλικίας, ως αυτοτελούς και αυτόνομου έννομου αγαθού. Μονάχα κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες πλέον, υπήρξε προσπάθεια να καλυφθεί αυτό κενό, μέσα από την *Εξάβιβλο*, του πολύ σημαντικού νομικού Αρμενόπουλου και το κεφάλαιο αυτού του έργου με τον τίτλο «Περί άνηβων και ανηλικών». Είναι ενδεικτικό, πως η ανηλικότητα, ορίζεται ως εκείνο το διάστημα της ζωής ενός ατόμου, από τη στιγμή της γέννησής του, ως και το 25ο έτος της ζωής του. Συγκεκριμένα, ως *νήπιοι*, θεωρούνταν τα παιδιά που ήταν ως την ηλικία των επτά ετών, αντίστοιχα, ως *άνηβοι*, τα αγόρια ως την ηλικία των δεκατεσσάρων και τα κορίτσια ως την ηλικία των δώδεκα ετών. Τέλος, ο

Αρμενόπουλος ορίζει πως *αφήλικες*, όπως ονομάζει τους ανήλικους, είναι τα άτομα από αυτήν την ηλικία (των 14 και 12 δηλαδή για αγόρια και κορίτσια αντίστοιχα) ως το 25ο έτος της ζωής τους.²⁰⁹

Πέραν τούτου, την ίδια στιγμή, μέσω και των επιρροών του Χριστιανισμού ήδη και από την πρωτοβυζαντινή εποχή, ακόμα, αναπτύσσεται ένα νομικό πλαίσιο, το οποίο αποβλέπει στην προστασία των παιδιών. Αυτή η προστασία, μάλιστα, είναι χαρακτηριστικό, ότι ξεκινάει ακόμα και από τη στιγμή που υπάρχει το έμβρυο στην κοιλία της μητρός. Μια τέτοια προστασία προβλέπεται υπό την έντονη επιρροή και το βάρος σχετικών εκκλησιαστικών κανόνων που συγκροτήθηκαν ήδη κατά την πρωτοχριστιανική περίοδο και είναι συνυφασμένη, με το ότι ακόμα και το έμβρυο θεωρείται μια πλήρης ψυχοσωματική οντότητα. Έτσι, η έκτρωση θεωρείται ποινικά κολάσιμη.²¹⁰

Αυτή η διαδικασία προστασίας προς τα παιδιά, αφορά και το ζήτημα της έκθεσης ανηλίκων, δηλαδή της εγκατάλειψής τους από τους γονείς τους, φαινόμενο που υπήρξε ευρύτατο γνωστό ήδη από την Αρχαιότητα. Αυτό αφορούσε φυσικά και το ζήτημα της θανάτωσης βρεφών, για οποιονδήποτε λόγο, συμπεριλαμβανομένης και της υλικής αδυναμίας των γονέων να το φροντίσουν. Πάντως, είναι εμφανές, όπως φαίνεται μέσα από την βυζαντινή νομοθεσία διαφόρων αιώνων, ότι το

---

209 Κων., Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, 1971, σ. 287.

210 Σε αυτό το σημείο για παράδειγμα, μπορεί κάποιος να λάβει υπόψη του την περίπτωση της Α' Κανονικής Επιστολής προς Αμφιλόχιον Ικονίου του Μεγάλου Βασιλείου και τον Β' Κανόνα, όπου τονίζεται ρητώς: «Ἡ φθείρασα κατ' ἐπιτήδευσιν, φόνου δίκην ὑπέχει, ἀκριβολογία δε ἐκμεμορφωμένου καί ἀνεξεικονίστου παρ' ἡμῖν οὐκ ἐστίν. Ἐνταύθα γὰρ ἐκδικεῖται οὐ μόνον τό γεννηθησόμενον, ἀλλά καί αὐτή ἡ ἑαυτή ἐπιβουλεύασσα, διότι ὡς ἐπί τό πολύ ἕναποθνήσκουσι ταῖς τοιαύταις ἐπιχειρήσεσιν αἱ γυναῖκες. Πρόσεστι δε τούτῳ καί ἡ φθορά τοῦ ἐμβρύου, ἕτερος φόνος κατά γε τήν ἐπίνοιαν τῶν ταῦτα τολμώντων. Δεῖ μέντοι μή μέχρι τῆς ἐξόδου παρατείνειν αὐτῶν τήν ἐξομολόγησιν, ἀλλά δέχεσθαι μεν μετὰ τό μέτρον τῶν δέκα ἐτῶν, ὀρίζειν δε μη χρόνῳ, ἀλλά τρόπῳ τῆς μετανοίας τήν θεραπείαν», στο Βλ. Ι. Φειδάς *Ιεροί Κανόνες και Καταστατική Νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήναι, 1998, σ. 324

φαινόμενο της έκθεσης ή και της δολοφονίας ανηλίκων συνέχιζε να υφίσταται. Αυτό προκύπτει, εξάλλου, και από το ότι διαχρονικά σημειώθηκε ανανέωση της σχετικής νομολογίας στο πλαίσιο του βυζαντινού νομοθετικού συστήματος.²¹¹

Αναφορικά με το θέμα της πρόληψης των περιπτώσεων της έκθεσης βρεφών και μικρών παιδιών από τους γονείς τους, θα μπορούσε εδώ κάποιος να λάβει υπόψη του και την περίπτωση του 33ου Κανόνα του Μεγάλου Βασιλείου, αλλά και του 52ου Κανόνα πάλι του ίδιου εκκλησιαστικού Πατέρα, όπου το όλο ζήτημα αναλύεται ακόμα περισσότερο. Στον 33^ο Κανόνα συγκεκριμένα λέγονται τα εξής: «Η γυνή, η δια της οδού κήσασα και αμελήσασα του κηήματος, τω του φόνου εγκλήματι υποκείσθω»²¹². Ο 52ος Κανόνας έχει ως ακολούθως: "Η του κηήματος κατά την οδόν αμελήσασα, ει μεν δυναμένη περισώσασθαι κατεφρόνησεν, η συγκαλύψειν εντεύθεν την αμαρτίαν νομίζουσα ή και όλως θηριώδει και απανθρώπω λογισμώ χρησαμένη, βς επί φόνω κρινέσθω. Ει δε ουκ ηδυνήθη περιστείλαι και δι' ερημίαν και απορίαν των αναγκαίων διεφθάρη το γεννηθέν, συγγνωστή η μήτηρ».²¹³

Μια ενδιαφέρουσα παράμετρος σε αυτήν την συνάφεια, είναι το ότι από τον 4ο αιώνα μ.Χ. κι έπειτα, επιτρεπόταν σε εκείνους που έσωζαν έκθετα βρέφη από το θάνατο να τα υιοθετήσουν στη συνέχεια. Αυτό το στοιχείο μάλιστα επικυρώθηκε αργότερα και μέσα από την σχετική νομοθεσία επί Ιουστινιανού. Μετά τον έβδομο αιώνα αντίστοιχα, παρατηρούμε πως καν δεν υφίστανται κανόνες και νομοθετήματα, αναφορικά με την περίπτωση δολοφονίας βρεφών. Η δε έκθεση ενός

211 Λ. Μαυρομάτης, «Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», στο *Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο: τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, υπεύθυνη έκδοσης των πρακτικών Χρ. Γ. Αγγελίδη, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 193.

212 Βλ. Φειδάς, *Ιεροί Κανόνες*, *Όπ. αν.*, σ. 335

213 Βλ. Φειδάς, *Ιεροί Κανόνες*, σ. 337

βρέφους θεωρούνταν μη ποινικά κολάσιμη, μονάχα σε πολύ εξαιρετικές και ακραίες περιπτώσεις, όπως αν μια γυναίκα γεννούσε σε μια έρημη και απομονωμένη περιοχή, όπου δεν είχε καμιά απολύτως βοήθεια.²¹⁴

Ως προς το ζήτημα της άμβλωσης, είναι χαρακτηριστικό, ότι διαχρονικά στο βυζαντινό κόσμο υπήρξε ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πέραν του Μεγάλου Βασιλείου, για παράδειγμα, σε αυτό το θέμα παρατηρούμε, ότι επανέρχεται αργότερα και η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (692). Συγκεκριμένα, με βάση τον 91^ο Κανόνα της ορίζεται πως τόσο εκείνα τα άτομα που χορηγούσαν ουσίες μέσω των οποίων πραγματοποιούνταν η άμβλωση, όσο κι εκείνες που τις αποδέχονταν (δηλαδή οι έγκυες γυναίκες) θεωρούνταν πως ήταν άτομα ένοχα για διάπραξη φόνου.²¹⁵ Στη συγκεκριμένη περίπτωση πάντως δεν γίνεται αναφορά για την επιβαλλόμενη ποινή. Αντιστοίχως, στην περίπτωση της νομοθεσίας κατά την εποχή των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, η λεγόμενη *Εισαγωγή* επανέρχεται η περίπτωση της άμβλωσης ως σοβαρός λόγος διαζυγίου, όπως συνέβαινε αντίστοιχα και κατά την περίοδο που συστάθηκε η Ιουστινιάνεια νομοθεσία.

Συναφής με τα ανωτέρω στοιχεία μπορεί να θεωρηθεί και η σχετική νομοθεσία και το όλο πλέγμα εκείνων των μηχανισμών που αφορούσαν το ζήτημα της φιλανθρωπίας προς τα παιδιά, ειδικότερα εκείνα που δεν είχαν γονείς. Για τα ορφανά πατρός, βέβαια, οριζόταν η παρουσία ενός κηδεμόνα ως την ενηλικίωσή τους, από την άλλη ωστόσο, παρατηρεί κάποιος την ύπαρξη μιας σειράς ορφανοτροφείων και διαφόρων ευαγών ιδρυμάτων για πολλά εξ αυτών. Στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, τα ιδρύματα αυτά ευρίσκονταν υπό τη σκέπη των αυτοκρατόρων, οι οποίοι εθιμοτυπικά τα επισκέπτονταν την Τετάρτη του

214A. Moffatt, «The Byzantine Child» *Social Research*, 53, No 4, (1986), σ. 715.

215A . Moffatt, *Οπ. αν.*, σ 175.

Πάσχα.²¹⁶ Σε αρκετά εξ αυτών προβλεπόταν η διαδικασία της εκπαίδευσης των παιδιών αυτών σε διάφορα επαγγέλματα, κυρίως χειρωνακτικού χαρακτήρα. Σε συνδυασμό με αυτά τα κρατικά ιδρύματα, υφίσταντο την ίδια στιγμή και ορφανοτροφεία και ανάλογα ιδρύματα τα οποία ανήκαν στην Εκκλησία.

Ταυτόχρονα, ως προς το θέμα της άσκησης βίας από μέρους των ενηλίκων προς τα παιδιά, από τη μια μεριά, είναι αλήθεια πως η βυζαντινή νομοθεσία διαχρονικά είχε επιδείξει κάποια μέριμνα. Πάντως παρατηρούμε, ότι αυτή η μέριμνα περισσότερο είχε να κάνει με το ζήτημα της αποφυγής βιαιοπραγιών εις βάρος των παιδιών από μέρους ανθρώπων που δεν ανήκαν στο άμεσο οικογενειακό περιβάλλον τους. Αντίθετα, ως προς την άσκηση βίας από μέρους των γονέων, των κηδεμόνων κι εν γένει των μελών του οικογενειακού περιβάλλοντος, παρατηρείται μάλλον μια σχετική αδιαφορία. Αυτό το στοιχείο πάντως, θα πρέπει να συνδεθεί με το ευρύτερο σκεπτικό και την ευρύτερη αντίληψη εκείνης της εποχής, πως ο ξυλοδαρμός σε κάποιο βαθμό μπορούσε να αποτελέσει ένα αποτελεσματικό μέσο σωφρονισμού των παιδιών. Δεν είναι τυχαίο πως και εκ μέρους Πατέρων της Εκκλησίας, επί παραδείγματι, επισημαίνεται η λελογισμένη χρήση ξυλοδαρμού για την αγωγή του παιδιού²¹⁷. Βέβαια, όλα αυτά δεν σήμαιναν από την άλλη, ότι οι γονείς έπρεπε να αμελούν για την σίτιση των παιδιών τους, γενικότερα δηλαδή για την παροχή των βασικών αγαθών της επιβίωσής τους²¹⁸.

Αυτό το στοιχείο, εξάλλου, είναι κάτι που τονίζεται και ευνοείται περισσότερο ή λιγότερο και στον τομέα του εκπαιδευτικού συστήματος.

---

216 Λ. Μαυρομάτης Όπ. αν., σ. 195.

217 W. Gerald., *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο: στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1110)*, μετάφραση Κ. Παναγιώτου από τα γαλλικά, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα 1988, σ. 162.

218 W. Gerald., *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο: στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1110)*, Όπ. αν., σ. 162.

Δεν είναι τυχαίο το ότι η βιαιότητα και αυστηρότητα από μέρους των διδασκάλων μπορούσε να αποτελέσει πολλές φορές ακόμα κι ένα είδος διαφήμισής τους, με βάση το σκεπτικό ότι έτσι θεωρούνταν ακόμα πιο αποτελεσματικοί από τους γονείς, για την μόρφωση και διδασκαλία των παιδιών τους. Αυτή η νοοτροπία γενικά για την ανατροφή των παιδιών θεωρείται τόσο διαδεδομένη στο Βυζάντιο (όπως άλλωστε συμβαίνει κατά την περίοδο του Μεσαίωνα και αργότερα σε πολλές ανθρώπινες κοινωνίες), ώστε δεν υπάρχει σχεδόν καμιά απολύτως αντίθετη φωνή.²¹⁹

Έτσι, για παράδειγμα, από μέρους του πολύ σημαντικού λογίου του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ψελλού, τονίζεται πως μέσω της ήπιας σωματικής τιμωρίας, η μάθηση μπορεί να ευοδωθεί μερικές φορές ακόμα καλύτερα, διότι το παιδί φοβάται ότι θα τιμωρηθεί και έτσι επιτείνει περισσότερο την προσπάθειά του για να μάθει όσα έχει διδαχθεί. Μία παρόμοια σκέψη κυριαρχεί και στους Πατέρες της Εκκλησίας, όπως ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος ή αντίστοιχα ο Γρηγόριος Νύσσης²²⁰. Μάλιστα, το πλέον προσφιές μέσο κολασμού των μαθητών στην τάξη ήταν ο ραβδισμός. Αυτό το είδος τιμωρίας άλλωστε ακολουθείται συχνά και από τους ίδιους τους γονείς, αποτελώντας μέρος από μια ολόκληρη σειρά κολασμών στους οποίους μπορεί να περιλαμβάνονται ακόμα και ο εμπτυσμός ή από την άλλη μεριά αντίστοιχα το μουτζούρωμα του προσώπου με καπνιά.²²¹

Στο σημείο αυτό μάλιστα υπάρχει μια πολύ σημαντική λεπτομέρεια: η βία αυτή δεν αφορά μονάχα τα παιδιά των κατώτερων

---

219 P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός: σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, μετάφραση από τα γαλλικά Μαρία Νυσταζοπούλου – Μανακίδου, εκδόσεις MIET, Αθήνα, 1981, σ. 117

220 P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός: σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, *Οπ. αν.*, σ. 119-20.

221 W. Gerald, *Οπ. αν.*, σ. 143.

κοινωνικών τάξεων του βυζαντινού κόσμου, αλλά επεκτείνεται ακόμα και στους γόνους των ανώτερων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών ελίτ της αυτοκρατορίας.

Έτσι, για παράδειγμα, είναι ενδεικτικό το ότι ο αυτοκράτορας Αρκάδιος καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του, έφερε επάνω του τα σημάδια που του είχε αφήσει ο άγιος Αρσένιος που είχε υπάρξει παιδαγωγός του.²²² Δεν θα πρέπει, άλλωστε, να μας διαφεύγει της προσοχής, πως ακόμα και αν οι διάδοχοι και τα παιδιά αυτοκρατόρων που ετίθεντο στο περιθώριο από τους πολιτικούς τους αντιπάλους, ήταν μικρής ηλικίας, εντούτοις δεν έπαυαν να εξοντώνονται και αυτά σε κάποιες περιπτώσεις ή να υφίστανται τρομερά βασανιστήρια, όπως την τύφλωση ή και τον ακρωτηριασμό²²³.

Εν γένει όλα τα παραπάνω, δεν σημαίνουν πως δεν υπήρχε και το στοιχείο της στοργής και της αφοσίωσης κατά την περίοδο του βυζαντίου και γενικότερα κατά τον μεσαιωνικό κόσμο. Αυτό, άλλωστε, είναι σαφές, μέσα από στοιχεία που μπορεί να συλλέξει κάποιος μέσω διαφόρων ταφικών επιγραμμάτων και επιγραφών. Μέσω των τελευταίων αποτυπώνεται ανάγλυφα το στοιχείο του πόνου και της απώλειας. Σαφώς μεν δηλαδή, δεν έχουμε να κάνουμε με μια παιδοκεντρική κοινωνία, γνώρισμα εξάλλου κι άλλων κοινωνιών εκείνης της εποχής, αλλά ούτε και με έναν κόσμο, ο οποίος αδιαφορούσε εντελώς για τα παιδιά²²⁴.

Μια ενδιαφέρουσα διάσταση της ζωής και παρουσίας του παιδιού, στον βυζαντινό κόσμο, εν τω μεταξύ, είναι και αυτή που αφορά το ζήτημα της υιοθεσίας. Ο εν λόγω θεσμός βέβαια, δεν είχε αποτελέσει κάτι το

222 Γ. Κ. Α. Σαββίδης & Λ. Δεριζιώτης, *Ιστορία του Βυζαντίου, Πρώτος Τόμος*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2011, σ. 95.

223 Γ. Κ. Α. Σαββίδης & Λ. Δεριζιώτης, *Ιστορία του Βυζαντίου, Πρώτος Τόμος*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2011, σ. 95.

224 Γ. Κ. Α. Σαββίδης & Λ. Δεριζιώτης, *Ιστορία του Βυζαντίου, Πρώτος Τόμος*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2011, σ. 95.

καινούργιο και μοναδικό στην περίπτωση του Βυζαντίου. Επρόκειτο για κάτι που ήδη υφίστατο και στον αρχαιοελληνικό και τον ρωμαϊκό κόσμο, όπως και σε άλλες κοινωνίες ανά τον κόσμο. Παρατηρούμε, πως υφίσταται και στο Βυζάντιο και μάλιστα υπάρχει ανά περιόδους ένα συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο ορίζει τις λεπτομέρειες της σχετικής διαδικασίας²²⁵.

Μέσω της βυζαντινής νομοθεσίας, παρατηρούμε, ότι δεν υφίσταται κάποια ουσιαστική διάκριση ανάμεσα στην λεγόμενη *εισποίηση* και την υιοθεσία εν στενή έννοια. Ο θεσμός της *εισποίησης* προήλθε από το ρωμαϊκό δίκαιο προηγούμενων αιώνων και παράλληλα σε αυτήν την περίπτωση δημιουργείται και θεμελιώνεται σχέση πατέρα προς αυτεξούσιο θετό τέκνο, με αποτέλεσμα την υπαγωγή του στη συγκεκριμένη πατρική εξουσία. Η υιοθεσία με την στενή έννοια του όρου αντίθετα αποτελεί μια ειδικότερη περίπτωση και εισήχθη μεταγενέστερα στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου, σε σύγκριση με την *εισποίηση*. Πρόκειται μάλιστα για έναν θεσμό, ο οποίος αναμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό κατά την διάρκεια της ιουστινιάνειας νομοθεσίας²²⁶.

Ο σκοπός αυτού του είδους υιοθεσίας, είναι ενδεικτικό, ότι συνδέεται άμεσα εδώ, όχι με την δημιουργία σχέσης πατέρα - γιου, αλλά με στόχο την δημιουργία σχέσης μεταξύ γονέα και τέκνου. Εξάλλου, εντός του συγκεκριμένου πλαισίου, με βάση την νομοθεσία κατά την περίοδο του Ιουστινιανού, αυτό το είδος υιοθεσίας διακρίθηκε αφενός μεν σε αυτήν με ατελή έννοια και αφετέρου σε εκείνη με εντελή ή τέλεια υιοθεσία. Η συγκεκριμένη διάκριση μάλιστα, αναφέρεται ρητά και

---

225 Σαββίδης, .Οπ.π., σ. 95

226 Μ. Γ Βαλάσσης., *Η υιοθεσία κατά το δίκαιον του μετά την άλωσιν Ελληνισμού - Μνημόσυνον Περικλέους Βιζονκίδου, Τόμος Η'*, εκδ. ΕΕΣΝΟΕ (Επιστημονική Επιτηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1960-1963, σ. 551.

αρκετούς αιώνες αργότερα στο νομοθετικό έργο Βασιλικά²²⁷ που συντάχθηκαν στην περίοδο της δυναστείας των Μακεδόνων και που εν πολλοίς βασίστηκαν στην ιουστινιάνεια νομοθεσία²²⁸.

Στην πρώτη περίπτωση, εκείνη, με άλλους λόγους, της ατελούς υιοθεσίας, το υιοθετημένο τέκνο στην ουσία δεν εγκατέλειπε την φυσική του οικογένεια. Πάντως, παρατηρεί κάποιος γενικότερα πως μετά τα Βασιλικά, σε μεταγενέστερες νομοθετικές πηγές, όπως στην *Εξάβιβλο* του Αρμενόπουλου, τη *Μεγάλη Σύνοψη*, τη *Μικρή Σύνοψη* και το *Ηυξημένο Πρόχειρο*, οι αναφορές στο ζήτημα της υιοθεσίας είναι περιληπτικές.

Αυτό που συνιστά γενικό συμπέρασμα όμως, μελέτης των εν λόγω πηγών, είναι το ότι σε σύγκριση με τη νομοθεσία των πρώτων βυζαντινών αιώνων, η σχετική νομοθεσία κατέστη πολύ πιο αυστηρή σε αυτό το ζήτημα με το πέρασμα του χρόνου. Για παράδειγμα, στην πορεία του χρόνου απαγορεύθηκε η υιοθεσία τέκνων από γυναίκες που ζούσαν μόνες και δεν ήταν παντρεμένες και οι οποίες παράλληλα δεν δήλωναν, ότι ήταν αφιερωμένες στο Θεό.²²⁹ Εντούτοις όμως, παρατηρούμε αντιστοίχως, ότι για άλλες κατηγορίες ατόμων, σταδιακά η νομοθεσία πρόκειται να καταστεί πολύ πιο ευνοϊκή. Για παράδειγμα, στην πορεία, θα έχουν το δικαίωμα υιοθεσίας κι εκείνοι που ήδη έχουν δικά τους βιολογικά παιδιά, εκείνοι που μονάζουν και έχουν αφιερωθεί στα θεία ή ακόμα και οι ευνούχοι²³⁰.

Βέβαια, την ίδια στιγμή, η παιδική και βρεφική θνησιμότητα ήταν κάτι το δεδομένο και στο βυζαντινό κόσμο, όπως άλλωστε συνέβαινε σε όλες τις κοινωνίες του Μεσαίωνα. Αυτή η υψηλή θνησιμότητα, άλλωστε,

227 Π. Σμάγα, *Ο Θεσμός της Υιοθεσίας στο Βυζάντιο*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 9

228 Π. Σμάγα, *Ο Θεσμός της Υιοθεσίας στο Βυζάντιο* Όπ. αν., σ. 9.

229 C., Hennessy, *Images of Children in Byzantium*, Ashgate - Michigan University Press, Michigan, 2008, σ. 120.

230 C., Hennessy, *Images of Children in Byzantium*, Όπ. αν., σ. 120.

φαίνεται πως συνέβαλε στην τάση γέννησης αρκετών παιδιών στα πλαίσια μιας οικογένειας. Σε γενικές γραμμές πάντως, φαίνεται πως ο κατά μέσο όρος παιδιών σε μια μέση βυζαντινή οικογένεια ήταν τα τρία τέκνα. Οι φτωχότερες οικογένειες της βυζαντινής κοινωνίας, σε αντίθεση με εκείνες των αριστοκρατών, φαίνεται πως διαχρονικά, ίσως και λόγω των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης, είχαν παραμείνει γενικά σε αυτό το μέγεθος²³¹.

Βέβαια κατά την εποχή του Ιουστινιανού (527-565) είχε υπάρξει μια προσπάθεια, προκειμένου η διαδικασία της υιοθεσίας να στηριχθεί σε ορισμένα πιο απλά πλαίσια. Μέσω της νομοθεσίας του 6ου αιώνα μ.Χ. για παράδειγμα, κι συγκεκριμένα μέσω του λεγόμενου Κώδικα, παρατηρούμε, ότι οι διαδικασίες που ίσχυαν παλαιότερα αναφορικά με το θέμα της υιοθεσίας, είχαν αρχίσει να αντικαθίστανται από στοιχεία, όπως η λεγόμενη συναίνεση. Η τελευταία, εν προκειμένω, είχε να κάνει με την συναίνεση που έδινε ο φυσικός πατέρας ενός παιδιού, το οποίο μπορεί να ήθελε να υιοθετήσει ένας άλλος ενήλικας. Η περίπτωση αυτή έχει σχέση με την λεγόμενη ατελή υιοθεσία που ήδη αναφέρθηκε και πιο πάνω²³²

Μια πολύ ενδιαφέρουσα και βασική συνισταμένη στο πλαίσιο των διαδικασιών για την υιοθεσία ενός παιδιού στο βυζαντινό κόσμο, είναι η λεγόμενη ιερολογία. Η τελευταία φαίνεται πως ήταν κάτι που είχε εισαχθεί στη νομοθεσία του Βυζαντίου κατά την διάρκεια των αρχών περίπου του 6ου αιώνα μ.Χ. και συγκεκριμένα κατά το 517, όταν αυτοκράτορας ήταν ο Αναστάσιος ο Α' ²³³.

---

231 A. Moffatt, A., (1986), «The Byzantine Child», *Social Research*, 53, No 4, 1986, σ. 714

232 Π. Σμάγα, *Ο Θεσμός της Υιοθεσίας στο Βυζάντιο*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 19.

233 Στ. Ι. Παπαδάτος., *Περί της μνηστείας στο βυζαντινόν δίκαιον*, ΠΑΑ, Τόμος Ν', Αθήναι, 1984, σ. 158.

Συγκεκριμένα, μέσω και των ποικίλων πηγών της εποχής, για τη μεν εισποίηση που αναφέρθηκε πιο πάνω, γίνεται λόγος για το λεγόμενο «divinos adfatus»²³⁴ και από την άλλη μεριά, σε ό, τι αφορά την υιοθεσία καθαυτή, χρησιμοποιείται ο όρος «divinis iussionibus»²³⁵. Οι συγκεκριμένοι αυτοί όροι έχουν την σημασία «θείες αντιγραφές» και «θείες κελεύσεις» αντίστοιχα. Πάντως μια τέτοια θέση φαίνεται την ίδια στιγμή να αμφισβητείται, δεδομένου, ότι αυτοί οι όροι δεν αφορούσαν την ιερολογία, αλλά αναφέρονταν ο ένας στην διάταξη του αυτοκράτορα και ο άλλος ότι συνιστούσε την λεγόμενη «αυτοκρατορική αντιγραφή».²³⁶

Εντούτοις, όμως, η ιερολογία μάλλον θα πρέπει να γίνει δεκτή, ως γενικότερο σκεπτικό ως προς την διαμόρφωση της σχετικής, με την υιοθεσία, νομοθεσίας. Έτσι, αντιλαμβάνεται κάποιος, ότι με βάση και τα όσα τονίζονται στο προοίμιο της 24^{ης} Νεαράς του αυτοκράτορα Λέοντος του Σοφού, η ιερολογία ήταν κάτι που είχε επικρατήσει να τελείται στο πλαίσιο των σχετικών διαδικασιών υιοθεσίας, κατά τρόπο εθιμικό. Αυτό δείχνει πως η ιερολογία ήδη υπήρχε από καιρό πριν, χωρίς πάντως ταυτόχρονα να αποτελεί βασική προϋπόθεση για την επικύρωση μιας πράξης υιοθεσίας²³⁷.

Όπως συμβαίνει σε κάθε κοινωνία, έτσι και στο βυζαντινό κόσμο, το παιχνίδι αποτελούσε ένα βασικό κομμάτι της ζωής του παιδιού. Είναι ενδεικτικό, όπως εξάλλου συμβαίνει διαχρονικά, ότι η εξασφάλιση παιχνιδιών από νωρίς στη ζωή ενός παιδιού (όπως και η εξασφάλιση, για παράδειγμα ρούχων και άλλων αντικειμένων που πρόσφεραν στο παιδί χαρά, ασφάλεια κ.λπ.) γινόταν υπό τη μορφή δώρου. Κι εδώ, με άλλους

234 Κώδικας Ιουστινιανού 5,27,6,1.

235 Κώδικας Ιουστινιανού V, 27, 7, 1

236 Π. Α. Αγγελετόπουλος, *Τινά περί της ιερολογίας επί γάμου και επί υιοθεσίας*, BZ 30, Berlin, 1931, σ. 654-655.

237 Π. Α. Αγγελετόπουλος, *Τινά περί της ιερολογίας επί γάμου και επί υιοθεσίας*, BZ 30, Berlin, 1931, σ. 655.

λόγους, μπορούμε να διαπιστώσουμε, πως υφίσταται μια διαδικασία μέσα από την οποία επιχειρούνταν από νωρίς η δημιουργία των κατάλληλων δεσμών σε συναισθηματικό επίπεδο με τους γονείς τους και το ευρύτερο κοινωνικό και οικογενειακό τους περιβάλλον²³⁸.

Το πρώτο παιχνίδι που συνήθως αποκτούσε στην διάρκεια της ζωής του ένας Βυζαντινός, ενώ ήταν ακόμα βρέφος, ήταν μια κουδουνίστρα. Αυτή συνήθως ήταν κατασκευασμένη από πηλό και ήταν έτσι κατασκευασμένη, ώστε μέσα της να έχει μικρά βοτσαλάκια ή χάντρες, ώστε να παράγει τον χαρακτηριστικό ήχο.²³⁹

Αυτό το πρώτο παιχνίδι, μάλιστα, μπορούμε να παρατηρήσουμε, ότι ήταν αντίστοιχο με το λεγόμενο *σειστόρο*, είδος παιχνιδιού που είναι πανάρχαιο. Πρόκειται για ένα είδος κρουστού οργάνου, που μπορούσε να είναι κατασκευασμένο από ξύλο, μέταλλο, πηλό ή ακόμα και να είναι συνδυασμός όλων αυτών των υλικών και που παρήγε χαρακτηριστικό και διαπεραστικό ήχο. Συνήθως στα εξαρτήματά του περιλαμβάνονταν μια χειρολαβή και ένα πλαίσιο που είχε το σχήμα πετάλου. Εντός του τελευταίου μπορεί να ευρίσκονταν κάποιες ράβδοι, οι οποίες παρήγαν ήχους ή αντίστοιχα εντός των ράβδων, που σε αυτήν την περίπτωση ήταν σταθερές, υπήρχαν διάφορα μικροαντικείμενα, οπότε ήταν αυτά που παρήγαν τους σχετικούς ήχους και θορύβους²⁴⁰.

Άλλα αγαπημένα παιχνίδια των παιδιών ήταν οι σφυρίχτρες, τα αλογάκια που μπορεί συχνά να κατασκευάζονταν, για παράδειγμα από ξύλο και τα οποία αγαπούσαν πολύ τα αγόρια, αλλά και τα αμαξάκια.

---

238 B. Pitarakis, «The Material Culture of Childhood in Byzantium», in *Becoming Byzantine - Children and Childhood in Byzantium*, Dumbarton Oaks, Harvard - Washington DC, 2009, σ. 167.

239 B. Pitarakis, «The Material Culture of Childhood in Byzantium», in *Becoming Byzantine - Children and Childhood in Byzantium*, Οπ. αν., σ. 188.

240 Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, Τόμος Α'*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1948, σ. 68.

Είναι γνωστό εν γένει πως και στο Βυζάντιο όπως και παλαιότερα στη Ρώμη ή την αρχαία Ελλάδα, υπήρχαν ειδικοί κατασκευαστές διαφόρων τέτοιων ομοιωμάτων. Το παιχνίδι που αφορούσε τα αλογάκια, μπορούσε να είναι ακόμα και ένα απλό καλάμι, το οποίο έκαναν τα παιδιά, ότι καβαλίκευαν. Πέραν αυτών των περιπτώσεων, πολύ δημοφιλές ήταν το παιχνίδι των αστραγάλων. Οι τελευταίοι στην ουσία ήταν κότσια ζώων και μάλιστα το εν λόγω παιχνίδι είχε υπάρξει ιδιαίτερα αγαπητό και στους κύκλους των ενηλίκων. Είναι χαρακτηριστικό πως οι τελευταίοι με το παιχνίδι των αστραγάλων πολλές φορές έβαζαν ακόμα και στοιχήματα, κάτι που προφανώς από την άλλη φυσικά δεν συνέβαινε με τα μικρά παιδιά²⁴¹.

Αρκετά δημοφιλή ήταν και τα παιχνίδια με μπάλες, οι οποίες ήταν κατασκευασμένες κατά κύριο λόγο από υλικά, όπως το πανί. Επίσης, ένα πολύ συνηθισμένο παιχνίδι, το οποίο άλλωστε επέζησε ακόμα και ως τις νεώτερες εποχές (σε περιοχές της Ελλάδας ακόμα και ως τον 20ο αιώνα), ήταν το τσέρκι. Πρόκειται για μια ρόδα από ξύλο ή και μέταλλο, την οποία τα παιδιά προσπαθούσαν να κάνουν να τρέξει και να γυρίσει, σπρώχνοντάς την με τα χέρια ή με ένα ραβδί²⁴².

Εξίσου γνωστά και συνηθισμένα ήταν κι εκείνα τα παιχνίδια, όπως η σβούρα, αλλά και η τυφλόμυγα, η οποία μάλιστα ήταν γνωστή και κατά την βυζαντινή περίοδο ως χαλκή μυία, ενώ πολύ συνηθισμένο παιχνίδι ήταν και εκείνο που είχε σχέση με τους βώλους. Αντί για βώλους πάντως πολλές φορές, τα παιδιά μπορεί να έκαναν χρήση και πετρών, με τις οποίες προσπαθούσαν να πετύχουν ως στόχο, είτε άλλες πέτρες, είτε καρύδια που έβαζαν σε μια σειρά. Σε όλα αυτά τα παιχνίδια παράλληλα,

---

241 Φ. Κουκουλές, *Όπ. αν.*, σ. 73.

242 Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, *Όπ. αν.*, σ. 73.

θα ήταν δυνατόν κάποιος να προσθέσει και περιπτώσεις, όπως η αμπάριζα ή η πάλη²⁴³.

Αντίστοιχα, για τα κορίτσια, αλλά εν γένει για τα παιδιά και των δυο φύλων σε μικρότερες ηλικίες, οι κούκλες ήταν ένα αρκετά συνηθισμένο παιχνίδι.²⁴⁴ Μέσω όλων αυτών των παιχνιδιών, μια κεντρική παράμετρος που αφορά την παιδική ηλικία και στο Βυζάντιο, είναι το ότι υφίστατο μια διαδικασία μέσω της οποίας το κάθε παιδί κοινωνικοποιούνταν και γενικότερα εντασσόταν στο ευρύτερο κοινωνικό του πλαίσιο²⁴⁵.

---

243 ΦΚουκουλές, *Όπ. αν.*, σ. 74

244 Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, *Όπ. αν.*, σ. 78

245 *Όπ. αν.*, σ. 78.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Οι Απόψεις του Ιωάννη Χρυσόστομου

4.1. Οι απόψεις του Ιωάννη Χρυσόστομου για την οικογένεια και η θέση της γυναίκας

Η οικογένεια είναι ο πιο σημαντικός θεσμός. Ο ρόλος της καθόλη την διάρκεια του κόσμου και ανάμεσα σε όλες τις κοινωνικές τάξεις έχει παραμείνει πρωταρχικός για την παιδαγωγική διαδικασία των παιδιών. Σε γαλήνιες οικογένειες μεγαλώνουν και γαλήνια παιδιά πράγματα το οποίο έχει μακροπρόθεσμες θετικές συνέπειες για την εξέλιξη του κόσμου. Ο Ιερός Χρυσόστομος έχει χαρακτηρίσει τους γονείς ως συνδημιουργούς του Θεού οι οποίοι ανατρέφουν και καλλωπίζουν τις ψυχές. Δεν είναι δυνατόν να γίνουν κακοί άνθρωποι τα παιδιά που οι γονείς τους έχουν δώσει όλο τον εαυτό τους στη φροντίδα και την ανατροφή τους. Οι γονείς που έχουν συνειδητοποιήσει το ρόλο τους και την ευθύνη που έχουν αναλάβει απέναντι στο Θεό και στην κοινωνία, βλέπουν τα παιδιά τους ως μάρμαρα ακατέργαστα, ως λευκά χαρτιά. Αυτοί καλούνται να γίνουν οι γλύπτες και οι ζωγράφοι που θα φτιάξουν όμορφα δημιουργήματα²⁴⁶.

Είναι γνωστό πως το πιο δύσκολο πράγμα στην ζωή του ανθρώπου είναι η σωστή ανατροφή των παιδιών. Πολλοί είναι οι εξωγενείς παράγοντες και οι επιρροές που δέχονται τα παιδιά, τα οποία από τη φύση τους έχουν αδύναμη θέληση και την τάση της μίμησης

---

246 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια, Τόμος Α' - Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000 σ 28-30

προκειμένου να γίνουν αποδεκτά στις συντροφίες τους. Από την άλλη οι γονείς κάνουν αγώνα δρόμου είτε για να καλύψουν τις βασικές βιοτικές ανάγκες είτε για να καλύψουν τις πλασματικές, αυτές δηλαδή που πηγάζουν από το ευδαιμονιστικό μοντέλο της σύγχρονης υπερκαταναλωτικής κοινωνίας. Η σύγχρονη εποχή με τις ατελείωτες οθόνες ωθεί τα παιδιά σε μία εικονική πραγματικότητα πράγμα το οποίο έχει καταστροφικές συνέπειες για την κοινωνική τους ζωή. Σε κάποια στιγμή της ζωής τους όλα τα παιδιά αναζητούν την αγάπη, αποδοχή και ασφάλεια μέσα από τις φιλίες που θα κάνουν και τα άτομα που θα γνωρίσουν ²⁴⁷. Ο Ιερός Χρυσόστομος τονίζει ότι η δημιουργία οικογένειας (για τους ανθρώπους που δεν ακολουθούν το μοναχισμό), είναι μια προοπτική που μπορεί να τους εισαγάγει στη Βασιλεία του Θεού. Βασική προϋπόθεση είναι να βασιλεύει η ομόνοια και η σωφροσύνη στην οικογένεια. Το να έχει κάποιος οικογένεια και παιδιά είναι η μεγαλύτερη ευτυχία. Αυτό το κλίμα ενότητας και αγάπης χωρίς καμία ιδιαίτερη προσπάθεια μεταβιβάζεται και στα παιδιά τα οποία από τη φύση τους είναι μιμητικά και θα ακολουθήσουν την αρετή των γονιών και θα απολαύσουν την εύνοια του Θεού²⁴⁸.

Ο Ιερός Χρυσόστομος τονίζει την ευθύνη που έχουν οι γονείς απέναντι στη σωτηρία των παιδιών τους και παροτρύνει τους συζύγους να κάνουν το σπίτι τους εκκλησία. Η Εκκλησία του Χριστού είναι το καράβι που οδηγεί στον ασφαλή προορισμό, στη Βασιλεία του Θεού. Η ψυχή του παιδιού μοιάζει με πόλη που μέσα σε αυτήν άλλοι δουλεύουν,

---

247 Joseph the Hymnographer, *Βίος Στεφάνου του Νέου, Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου Πατρός ἡμῶν και ὁμολογητοῦ Στεφάνου του Νέου*, ἐκδ. F. Iadevaia, Simeone Metafraste, Vita di S. Stefano minore, introduzione, testocritico, traduzione e note, Μεσσήνη 1984 σ 44-45

248 Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία ΝΘ', Εἰς τό κατά Ματθαῖον*, PG 58, 584B. Βλ. και Αν. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον*, μετά συμβολών εις το αρχαίον και το ελληνιστικόν, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον Το "Νομικόν" Νικ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1946, σ. 42.

άλλοι κλέβουν, άλλοι στρατεύονται, άλλοι δίνουν εντολές, άλλοι είναι ακόλαστοι, άλλοι είναι σώφρονες. Αυτή η πόλη χρειάζεται νόμους τους οποίους πρέπει να ορίσουν οι γονείς όπως και τις τιμωρίες σε περίπτωση παράβασης των νόμων. Ιδιαίτερη προσοχή χρειάζονται οι πύλες των αισθήσεων απ' όπου μπαίνουν εικόνες, ακούσματα, διαλογισμοί. Οι νόμοι πρέπει να ορίζονται από τη μικρή ηλικία, όταν το παιδί ακόμη μπορεί να συνηθίσει στον τρόπο ζωής που του ορίζουν οι γονείς. Ο πατέρας είναι ορισμένος από τον Θεό να παίξει το ρόλο του δικαστή, ο οποίος όταν παραβαίνονται οι νόμοι είναι αυστηρός και άκαμπτος, ενώ όταν τηρούνται, είναι τότε πλήρης καλοσύνης και βραβεύει το παιδί²⁴⁹.

Η αγωγή έχει τεράστια και ανυπολόγιστη αξία και όταν καλλιεργείται ορθώς έχει την δυνατότητα να προσφέρει στα παιδιά αλλά και στους ενήλικες την απόλαυση της ζωής τους. Με τον ίδιο τρόπο που μία ρίζα ενός δέντρου όσο πιο μεγάλη και γερή είναι έτσι και οι η αγωγή όσο πιο αγαθή και ανιδιοτελής είναι τόσο καλύτεροι θα είναι και οι άνθρωποι που την κατέχουν. Οι γονείς λοιπόν είναι υποχρεωμένοι να ακολουθούν το πρότυπο του θεού και να προσφέρουν συγκατάβαση, καρτερικότητα, αγάπη και υπομονή σε αυτά μέχρι να επανέλθουν στον δρόμο του θεού²⁵⁰.

Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναφέρεται συχνά στις υποχρεώσεις των συζύγων σε ένα γάμο. Απευθύνει κυρίως τις συμβουλές του στους άντρες, διότι ο αρσενικός εγωισμός είναι σχεδόν εξημερωμένος και μερικές φορές συμπεριφέρεται με σκληρότητα. Ο Χρυσόστομος

---

249 Αν. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινό δίκαιο*, μετά συμβολών εις το αρχαίο και το ελληνιστικό, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον Το "Νομικόν" Νικ. Α. Σάκουλα, Αθήνα 1946, σ. 42.

250 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Τόμος Α' - Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000 σ 44-46

καταδικάζει την πρακτική της σωματικής βίας και της κατάχρησης γυναικών από τους άνδρες. Αντίθετα, απαιτεί το θυσιαστικό πνεύμα από τον άνθρωπο, μεγάλη συγχώρεση και όχι επιθετικές πρακτικές²⁵¹. Με τη χάρη και την υγιεινή, θα εξασφαλιστεί η βαθιά ειρήνη της οικογένειας, θα μειωθεί η δυσαρέσκεια και θα αυξηθεί και η αφοσίωση ενός συζύγου προς τον άλλο. Ο Χρυσόστομος λέει: "Δεν υπάρχει τίποτα, τίποτα πιο πολύτιμο σε ένα ζευγάρι από ό, τι να αγαπηθεί τόσο πολύ από τη σύζυγό του ή από τον σύζυγό της"²⁵².

Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναφέρεται σε ένα συνεκτικό στοιχείο, το θεμέλιο της σύζευξης, την επικοινωνία μεταξύ των συζύγων. Είναι η καθημερινή αλληλεπίδραση και των δύο συζύγων. Το σημαντικότερο στοιχείο της επικοινωνίας είναι η συζήτηση. Η συζήτηση θα πρέπει να αφορά την οικειότητα, την αμεσότητα, την ειλικρίνεια, τον αμοιβαίο σεβασμό σε ένα κλίμα ελευθερίας, ισότητας και αγάπης. Στη συνέχεια, μπορείτε να βρείτε τη λύση σε περίπτωση διαφωνίας ή σύγκρουσης. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος πιστεύει ότι ο ευτυχισμένος γάμος είναι αποτέλεσμα της κοινής προσπάθειας των συζύγων²⁵³.

Με βάση τα λεγόμενα του Άγιου Ιωάννη του Χρυσόστομο, ο γάμος πρέπει να λειτουργεί ως λιμάνι και όχι ως ναυάγιο²⁵⁴. Η απόφαση της αποφυγής της σαρκικής επαφής πρέπει να αποφασίζεται και από τους δύο. Ο Άγιος έχει αναφέρει "Διέταξε ο Χριστός με το στόμα τού Παύλου, να μην στερεί ο ένας τον άλλο, αλλά μερικές γυναίκες με τη δήθεν

---

251 Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, *Συζητήσεις στον Αθωνα*, Ψυχωφελή Βατοπαιδινά 13, σ. 142.

252 Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, *Συζητήσεις στον Αθωνα*, Ψυχωφελή Βατοπαιδινά 13, σ. 142.

253 Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, *Συζητήσεις στον Αθωνα*, Ψυχωφελή Βατοπαιδινά 13, σ. 142.

254 Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, *Συζητήσεις στον Αθωνα*, Ψυχωφελή Βατοπαιδινά 13, σ. 142.

επιθυμία της εγκράτειας απομακρύνθησαν από τους άνδρες τους και τους έσπρωξαν στη μοιχεία και σε βάραθρο απωλείας²⁵⁵. Δεν θα στερεί ο ένας τον άλλον χωρίς συμφωνία". Αυτό σημαίνει πως η γυναίκα δεν θα εγκρατεύεται εάν δεν το θέλει και ο άντρας και αντίστοιχα ούτε ο άντρας αν δεν το θέλει η γυναίκα. Αυτό πρέπει να συμβαίνει, διότι μέσα από αυτή την εγκράτεια μπορούν να δημιουργηθούν μεγάλα κακά όπως μοιχείες και διάλυση οικογενειών²⁵⁶.

Η αδυναμία του ενός από τους συζύγους προκαλεί συνεχείς πειρασμούς, εκνευρισμούς, διαμάχες, συγκρούσεις. Χάνεται με αυτόν τον τρόπο η ηρεμία, η ομόνοια και η ειρηνική συμβίωση²⁵⁷. Η άσκηση που επιδιώκεται είναι άχρηστη, διότι απομακρύνει την αγάπη. Ποιό είναι το κέρδος της νηστείας και της εγκράτειας, όταν σπάσει η αγάπη; Κανένα²⁵⁸.

Ο Άγιος Χρυσόστομος αντιμετωπίζοντας τα καθημερινά προβλήματα της οικογένειας της εποχής του, θεωρεί, ότι αυτά οφείλονται στην έλλειψη ορθών κριτηρίων στην εκλογή της ή του συζύγου. Επιτυχημένος γάμος είναι αυτός, ο οποίος δεν θέτει ως βάση επιτυχίας τον πλούτο, αλλά την αρετή²⁵⁹. Ο άνδρας πρέπει να έχει ευλάβεια ψυχής, καλοσύνη, σύνεση, φόβο Θεού. Υποστηρίζει επίσης πως μία γυναίκα με ευσέβεια είναι πολύ άξια. Πολλοί από αυτούς τους οποίους είχαν φτιάξει περιουσίες τις έχασαν, διότι δεν είχαν μυαλωμένη γυναίκα ικανή να την

---

255 Αν. Βακαλούδη, *Αγωγή και μόρφωση των παιδιών και των εφήβων στο πρώιμο Βυζάντιο*, εκδόσεις οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2013 σ 45-47

256 J. Redfield, *Ο Έλληνας Άνθρωπος*, μετάφραση από τα αγγλικά Χ. Τασάκου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1996 σ 57-62

257 Joseph the Hymnographer, *Βίος Στεφάνου του Νέου, Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν και ὁμολογητοῦ Στεφάνου του Νέου*, έκδ. F. Iadevaia, Simeone Metafraste, Vita di S. Stefano minore, introduzione, testocritico, traduzione e note, Μεσσήνη 1984 σ 59-64

258 Β. Χαρώνη- Ουρ.Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ιω. Χρυσοστόμου*, τ. Α', εκδ. «Το βυζάντιον», Αθήνα 1993, σ. 22-23.

259 M. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ 43-47.

διατηρήσει. Επίσης, ο Άγιος υποστηρίζει ότι μόνο η ομορφιά του σώματος δεν αρκεί, χρειάζεται και αρετή της ψυχής διότι από τη μία η ομορφιά μπορεί να σκλαβώσει κάποιον για μερικό καιρό αλλά μετά από λίγο η κακία φαίνεται και διαλύει την αγάπη²⁶⁰. Οι γυναίκες, όμως, που λάμπουν εξ αιτίας της ομορφιάς της ψυχής, όσο προχωρεί ο καιρός και φανερώνουν την ευγένεια της ψυχής τους, τόσο περισσότερο ελκύουν τους άνδρες τους.

Τι λέει, όμως, ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και για τις υποχρεώσεις των συζύγων; Απευθύνει λόγο, κυρίως στους άνδρες, ίσως, επειδή ο ανδρικός εγωϊσμός δύσκολα δαμάζεται. Ο ιερός Χρυσόστομος καταδικάζει την εξάσκηση σωματικής βίας και την κακοποίηση της γυναίκας από τον άνδρα²⁶¹. Αντιθέτως, απαιτεί από τον άνδρα θυσιαστικό φρόνημα, μεγάλη συγχωρητικότητα και όχι απειλές και εκφοβισμό²⁶². Με την επιείκεια και την ημερότητα θα εξασφαλίζεται η βαθιά ειρήνη της οικογένειας, θα απομακρύνεται η δυσαρέσκεια και θα αυξάνεται η αφοσίωση του ενός συζύγου προς τον άλλο. Ο Άγιος Χρυσόστομος αναφέρεται και σε ένα συνεκτικό στοιχείο, θεμέλιο της συζυγίας, την επικοινωνία των συζύγων. Είναι η καθημερινή αλληλεπίδραση των δύο συζύγων²⁶³. Το σπουδαιότερο στοιχείο της επικοινωνίας είναι η συζήτηση. Η συζήτηση πρέπει να γίνεται με οικειότητα, αλληλοσεβασμό, σε κλίμα ελευθερίας, ισοτιμίας και αγάπης²⁶⁴.

---

260 M. Ostwald, & J.P Lynch., Όπ. αν., σ. 43-47

261 R. Π. Yazigi, *Εσχατολογία και Ηθική. Η εσχατολογική θεμελίωση της εν Χριστώ ζωής κατά τον Άγιον Ιωάννη τον Χρυσόστομο*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1991 σ 35-42

262 S. Lee, (2016). Ethics Education and Counseling in Ancient Greece : Focusing on Plato and Aristotle. *Journal of Ethics Education Studies*, 42, 31-50. doi: 10.18850/jees.2016.42.02 σ 87-89

263 S. Lee, Όπ. αν., σ 87-89

264 R. Π. Yazigi, *Εσχατολογία και Ηθική. Η εσχατολογική θεμελίωση της εν Χριστώ ζωής κατά τον Άγιον Ιωάννη τον Χρυσόστομο*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1991

Το μυστικό της ζωής στις περισσότερες περιπτώσεις ευρίσκεται στα απλά καθημερινά πράγματα²⁶⁵. Με βάση τον Άγιο Ιωάννη οι σύζυγοι πρέπει να μάθουν να συγχωρούν και να ανέχονται²⁶⁶. Αυτός με την μεγαλύτερη ωριμότητα πρέπει να είναι αυτός που θα κάνει το πρώτο βήμα. Μέσα σε ένα γάμο δεν έχει σημασία ποιος έκανε το λάθος ή ο λόγος που το έκανε.

Ο Ιωάννης ο Χρυσορρήμων αναφέρει χαρακτηριστικά : «Αν δεν ανεχόμαστε τον πλησίον μας πως θα μας ανεχθεί ο θεός». Με την αγάπη προλαμβάνεται η αποξένωση των συζύγων και η νέκρωση της σχέσης, που συνήθως έρχεται με την πάροδο του χρόνου, την κόπωση και την αδιαφορία. Ο τρόπος της επικοινωνίας είναι αναγκαίος, για να προλαμβάνονται οι συγκρούσεις. Στο ερώτημα, Τι λοιπόν πρέπει να της πω; δίνει την παρακάτω απάντηση. Λόγια αγάπης να της λες. Εγώ από όλα, την δική σου αγάπη προτιμώ και τίποτε δεν μου είναι οδυνηρό, όσο το να βρεθώ σε διάσταση μαζί σου²⁶⁷. Και αν όλα χρειαστεί να τα χάσω, και αν στους εσχάτους βρεθώ κινδύνους, οτιδήποτε και αν πάθω, όλα μου είναι υποφερτά, όσο εσύ μου είσαι καλά. Και τα παιδιά, τότε, μου είναι πολύ αγαπητά, εφ' όσον εσύ με συμπαθείς²⁶⁸. Αυτό με συμβουλεύει ο Παύλος λέγοντας, ότι ο άνδρας δεν εξουσιάζει το σώμα του, αλλά η γυναίκα του. Κι αν δεν έχω εγώ εξουσία στο σώμα μου, αλλά εσύ, πόσο μάλλον δικά σου είναι όλα τα άλλα. Να μιλάς με τρόπο, με φιλοφροσύνη, με τιμή, με αγάπη πολλή. Να την τιμάς, και δεν θα βρεθεί στην ανάγκη

---

265 Anthony Preus, *Historical Dictionary Of Ancient Greek Philosophy* (Rowman & Littlefield 2015). Σ 22-23

266 Αν. Βακαλούδη, *Αγωγή και μόρφωση των παιδιών και των εφήβων στο πρώιμο Βυζάντιο*, εκδόσεις οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 78-82.

267 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιός, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Τόμος Α'- Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000, σ. 34-38.

268 Α. Πετροπούλου, *όπ. αν.*, σ. 34-38

να ζητήσει την τιμή από τους άλλους. Να την προτιμάς από όλους, για όλα, για την ομορφιά, για τη σύνεσή της και να την επαινείς. Να κάνεις φανερό, ότι σου αρέσει η συντροφιά της και ότι προτιμάς να μένεις στο σπίτι, για να είσαι μαζί της²⁶⁹.

Σήμερα, εποχή της κρίσεως των θεσμών και αξιών, εποχή της άρνησης και αμφισβήτησης των πάντων πολεμείται πολύ ο θεσμός της οικογένειας²⁷⁰. Οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί, αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα, όταν εκούσια αποκόπτονται από την Ορθόδοξη Παράδοση²⁷¹. Αυτή η παράδοση είναι ανεκτίμητη και γι' αυτό, μόνο όποιος εναρμονίζεται και ζει την Ορθόδοξη Παράδοση, σύμφωνα με τις υποθήκες των αγίων μας και με τις εντολές του Χριστού μας, είναι η ώριμη προσωπικότητα, που δεν μπορεί να κλονιστεί από οποιαδήποτε θλίψη και κρίση και ζει την εν Χριστώ ζωή²⁷². Αν οι Χριστιανοί δεν αγωνιστούν σωστά και δεν γίνουν δοχεία της θείας Χάριτος, εποιήσαμεν ουδέν²⁷³.

---

269 Β. Χαρώνη – Ουρ. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ιω. Χρυσοστόμου*, τ. Α', εκδ. «Το βυζάντιον», Αθήνα 1993, σ. 41-43

270 Ι. Κωνσταντινίδης, *Ιωάννης ο Χρυσόστομος*, εν Αθήναις 1969 σ 39-44

271 Δ. Ζουρδάκης, *Διαδικασίες κοινωνικοποίησης*, εκδόσεις Σκαραβαίος, Αθήνα 1984 σ 56-58

272 Μ. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006 σ 23-25

273 Ρ. Π. Yazigi, *Εσχατολογία και Ηθική. Η εσχατολογική θεμελίωση της εν Χριστω ζωής κατα τον Άγιον Ιωάννη τον Χρυσόστομο*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1991

4.2. Η διδασκαλία του Ιωάννη Χρυσόστομου για την ανατροφή των παιδιών

Το θέμα που συγκινούσε περισσότερο τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο ήταν τα παιδιά και οι νέοι. Οι νέοι ζουν και αναπτύσσονται μέσα στο περιβάλλον των μεγάλων. Όπως έχει τονισθεί μέχρι τώρα, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος είναι από τους μεγαλύτερους παιδαγωγούς όλων των εποχών και υπογραμμίζει: «οὐγάρ τό ζῆν κακόν, ἀλλά τό εἰκῆ καί ἀπλῶς ζῆν». Θεωροῦσε πολύ σημαντικό κάποιος από μικρός νά λάβει τήν κατάλληλη ἀγωγή, γιά νά μπορέσει νά ἔχει μία καλή ζωή. Οἱ μητέρες θά πετύχαιναν στό ἔργο τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν τους καί θά κέρδιζαν ἐπαίνους μόνο ἔάν «ἀθλητάς ἔθρεψαν τῷ Χριστῷ» ἀλλά καί οἱ πατέρες εἶχαν ὑποχρέωση νά γαλουχήσουν τά παιδιά τους «ἐν παιδείᾳ καί νοουθεσίᾳ Κυρίου». Στο ἔργο του «Περί κενοδοξίας καί ὅπως δεῖ τούς γονέας ἀνατρέφει τά τέκνα», ἀναπτύσσει τίς ἀρχές πού πρέπει νά διέπουν²⁷⁴.

Ο Ἅγιος παραθέτει πάρα πολλές περιγραφές και αναλύσεις σχετικά με τα ιδεώδη και την ηθική των νέων στην εποχή του. Αναφέρει πως η νεότητα είναι μια δύσκολη ηλικία, η οποία είναι ασταθής, εξαπατάται εύκολα, είναι επιρρεπής στην πτώση και απαιτεί ισχυρές αντιστάσεις, «πολύ δυνατά χαλινάρια». Η νεότητα είναι άγριο πράγμα, μοιάζει με άλογο αδάμαστο και θηρίο ατίθασο²⁷⁵. Είναι φωτιά, που

---

274 Ε. Αρτέμη (2012) «Η Περί Παίδων Αγωγή» κατά τον Πλούταρχο και τον Αγ. Ιωάννη Το Χρυσόστομο» (Διακόνημα, 2019) <<http://www.diakonima.gr/2012/09/13/%CE%B7-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%AF-%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CF%89%CE%BD-%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%AE-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CF%80%CE%BB%CE%BF%CF%8D%CF%84%CE%B1%CF%81/>> accessed 27 May 2019.

275 Ε. Αρτέμη (2012) «Η Περί Παίδων Αγωγή» κατά τον Πλούταρχο και τον Αγ. Ιωάννη Το Χρυσόστομο» (Διακόνημα, 2019) <<http://www.diakonima.gr/2012/09/13/%CE%B7-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%AF-%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CF%89%CE%BD-%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%AE-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CF%80%CE%BB%CE%BF%CF%8D%CF%84%CE%B1%CF%81/>>

μεταδίδεται εύκολα και καίει τα πάντα. Μοιάζει με πέλαγος τρικυμιώδες, λόγω της απερισκεψίας και της φυσικής αστάθειας, που την διακρίνει²⁷⁶. Για αυτό και φώναζε ο Άγιος, πρώτη φροντίδα μας πρέπει να είναι η οικογένεια, τα παιδιά.

Με βάση τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο γονέας δεν είναι αυτός που έφερε τα παιδιά στον κόσμο αλλά αυτός που κουράστηκε για να τα αναθρέψει (Όχι το τεκνοποιείν, αλλά το τεκνοτροφείν κάνει το γονέα). Ο Άγιος αποδίδει την κατάσταση της νεολαίας δηλαδή την ανυπακοή, την επανάσταση, το θράσος, την ασέβεια και την αναρχία στην ελλιπή αγωγή που λαμβάνουν. Αναφέρει πως πρέπει να φροντίζουμε για την σωματική τους υγεία αλλά είναι ύψιστης σημασίας και η αγωγή της ψυχής. Υπεύθυνοι για την εξέλιξη του χαρακτήρα των παιδιών είναι οι γονείς²⁷⁷.

Με την ικανοποίηση κάθε επιθυμίας του παιδιού το κάνουμε εγωκεντρικό και με ένα τέτοιο χαρακτήρα θα δυστυχήσει μέσα στον κόσμο²⁷⁸. Τονίζει ο άγιος: Σαν τους γλύπτες να καταβάλλετε κάθε προσπάθεια, ώστε να κάνετε τα παιδιά σας θαυμάσια αγάλματα, που να μοιάζουν με τον Θεό. Θα γίνουν δε, αν αφαιρείτε από αυτά κάθε περιττό, αν προσθέτετε ό,τι πρέπει, και κάθε μέρα τα επιθεωρείτε, για να δείτε ποιο φυσικό ελάττωμα έχουν, για να το εξαλείψετε.

[%80%CE%B5%CF%81%CE%AF-%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CF%89%CE%BD-%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%AE-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CF%80%CE%BB%CE%BF%CF%8D%CF%84%CE%B1%CF%81/>](#) accessed 27 May 2019. σ 52-54.

276 Αν. Βακαλούδη, *Αγωγή και μόρφωση των παιδιών και των εφήβων στο πρώιμο Βυζάντιο*, εκδόσεις οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2013 σ 49-51

277 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα I: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Τόμος Α' - Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000, σ 58-61

278 J. Redfield, *Ο Έλληνας Άνθρωπος, μετάφραση από τα αγγλικά Χ. Τασάκου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1996, σ. 64-69.

Εάν είναι απαραίτητο ένας σύζυγος πρέπει να παραδώσει τη ζωή του για τη σύζυγό του. Αλλά ακόμα και τότε, ένας σύζυγος δεν θα κάνει ποτέ τίποτα ίσο με αυτό που ο Χριστός έχει ήδη κάνει για μας. Ένας σύζυγος καλείται να θυσιάσει τον εαυτό του για τον άνθρωπο στον οποίο προσχώρησε πρόθυμα, αλλά ο Ιησούς δίνει τον εαυτό του για εμάς που γύρισε τις πλάτες του σε αυτόν με το μίσος της αμαρτίας. Ο σύντροφος για τη ζωή, η μητέρα των παιδιών του, η πηγή της χαράς του καθενός, δεν πρέπει ποτέ να υπομείνει φόβο και απειλές, αλλά αγάπη και καλοσύνη. «Τι είδους γάμος μπορεί να υπάρξει όταν η γυναίκα φοβάται το σύζυγό της με το φόβο ότι δεν την αγαπά;», αναρωτιέται ο Άγιος Χρυσόστομος και προσθέτει, «ο σύζυγος που δεν κάνει τη σύζυγό του το αγαπημένο πρόσωπο της στην οικογένεια, απέτυχε ως σύζυγος και ως άνδρας ». Όπως μπορούμε να συνοψίσουμε, ο Χρυσόστομος αναφέρεται στην Εφεσίους 5: 22-24 εστιάζοντας στην ευλογία της συμφωνίας ή της αρμονίας μεταξύ συζύγων²⁷⁹.

Ο δεσμός μεταξύ ανδρών και γυναικών στο γάμο πρέπει να είναι τόσο στενός όσο ο δεσμός του Χριστού με την Εκκλησία. Καθώς η Εύα προήλθε από το πλευρό του Αδάμ ενώ κοιμόταν, έτσι η Εκκλησία προήλθε από τον Χριστό, ο οποίος ήταν νεκρός στο σταυρό. Από τη διάτρητη πλευρά του Χριστού ήρθε "το αίμα και το νερό" της οποίας έγινε η Εκκλησία. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος σημειώνει ότι ο Μωυσής δεν χρησιμοποιεί το ρήμα "δημιουργήσει" (έλλασεν) όταν μιλάει για την Εύα, αλλά μάλλον το ρήμα "χτίσει" (ώκοδόμησεν) που θέλει να δείξει ότι προήλθε από την ίδια ουσία με τον Αδάμ κάποια άλλη ουσία. Έτσι η γυναίκα δεν είναι κατώτερη ή λείπει σε κάτι, σε σχέση με τον Αδάμ. Είναι ένας τέλειος άνθρωπος και ισότιμος σε αυτόν.

---

279 J. Redfield, Οπ. π. σ. 69

Για να πεισθούμε όμως για την επικαιρότητα των παιδαγωγικών ιδεών του χρυσοστομικού αυτού έργου, είναι ανάγκη να εξετάσουμε εν συντομεία την πνευματική ατμόσφαιρα της τότε εποχής, την πνευματική ατμόσφαιρα της Αντιοχείας την οποίαν έχει υπ' όψιν του ο άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος. Να εξετάσουμε δηλαδή με ποια μορφωτικά ιδανικά εφοδίαζε τότε τους νέους της η Αντιόχεια²⁸⁰. Αν ο η μόρφωση αυτή είναι παρόμοια προς αυτόν που εμείς σήμερα δίνουμε στους νέους μας, τότε η κριτική που κάνει ο ιερός πατήρ είναι κριτική και για τη δική μας εποχή, και για το δικό μας παιδαγωγικό έργο και ως διδασκάλων και ως γονέων. Τα στοιχεία για τη γνώση αυτής της ατμόσφαιρας θα τα αντλήσουμε και από το έργο που παρουσιάζουμε και από άλλα έργα του συγγραφέως.

Το ελάχιστο ενδιαφέρον στην πνευματική συγκρότηση των νέων για την ηθική ολοκλήρωσή τους, ήταν το πρώτο στοιχείο της στάσεως των γονέων²⁸¹. Ο μόνος στόχος τους ήταν να επιτύχουν στην επαγγελματική τους ζωή και στο να ευημερήσουν. Αυτοί οι στόχοι είναι ατομιστικοί και υλόφρονες. Στα πλαίσια αυτών των στόχων οι γονείς φρόντιζαν να εξασφαλίσουν όλες τις υλικές ανέσεις για τα παιδιά τους, δεν υπολόγιζαν τα έξοδα τους κόπους και τις θυσίες για να βρουν τα κατάλληλα σχολεία, τους καλύτερους διδασκάλους, ώστε να αποκτήσουν τα παιδιά τα εφόδια εκείνα τα οποία θα τα βοηθούσαν στην κοσμική ζωή και καριέρα τους²⁸². Η μανία για την απόκτηση και απόλαυση υλικών αγαθών ήταν το ισχυρότερο κίνητρο της φροντίδας για τα παιδιά. Αντιμετωπίζονταν οι

---

280 Anthony Preus, *Historical Dictionary of Ancient Greek Philosophy*, Rowman & Littlefield 2015, σ 45-48

281 Joseph the Hymnographer, *Βίος Στεφάνου του Νέου, Βίος και πολιτεία τοῦ οσίου Πατρός ημών και ομολογητοῦ Στεφάνου του Νέου*, έκδ. F. Iadevaia, Simeone Metafraste, Vita di S. Stefano minore, introduzione, testocritico, traduzione e note, Μεσσήνη 1984, σ. 49-52.

282 S. Lee, (2016). Ethics Education and Counseling in Ancient Greece : Focusing on Plato and Aristotle. *Journal of Ethics Education Studies*, 42, (2016) 31-50. doi: 10.18850/jees.2016.42.02 σ. 56-59.

νέοι μονομερώς σαν να ήταν μόνο σωματικά όντα, σαν να μην είχαν ψυχή που ήθελε και αυτή τη φροντίδα της. Μέσα σ' αυτήν την ατμόσφαιρα, λοιπόν, της μανίας για πλούτη και για κοσμική δόξα ανέπνεαν και μεγάλωναν τα παιδιά²⁸³.

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος έχει αναφέρει το εξής : “ Ο τάδε, ενώ καταγόταν από πτωχή και άσημη οικογένεια, με τα γράμματα που έμαθε κατάφερε να γίνει μέγας και τρανός, να πάρει σπουδαίες θέσεις, να γίνει πλούσιος, να νυμφευθεί με πλούσια γυναίκα, να κτίσει ωραίο σπίτι. Άλλος πάλι με τις γλώσσες που έμαθε πήρε σπουδαία θέση στα ανάκτορα και ρυθμίζει αυτός όλες τις υποθέσεις. Οι περισσότεροι προβάλλουν ως παραδείγματα τους επιτυχημένους στη ζωή, τους. επί γης ευδοκίμους²⁸⁴. Στις εύπλαστες και δεκτικές ψυχές των νέων οι ίδιοι οι γονείς εισάγουν δύο μεγάλα κακά, δύο τυραννικούς έρωτες, τον έρωτα των χρημάτων, του πλούτου, και τον έρωτα της κοσμικής δόξας, της κοινωνικής ανόδου, θα λέγαμε σήμερα. Διαστρέφονται έτσι οι νέοι και γίνονται υλόφρονες και ματαιόδοξοι. Η διαστροφή των νέων σ' αυτό οφείλεται αποκλειστικά, στη μανία για τα βιωτικά αγαθά. «Ουδαμόθεν την διαστροφήν γίνεσθαι των παιδων, αλλ' εκ της περι τα βιωτικά μανίας»²⁸⁵.

Οι γονείς, αναφέρει ο Άγιος, φροντίζουν να έχουν όλα τα υλικά αγαθά και ανέσεις. Το μόνο για το οποίο δεν φροντίζουν είναι η ψυχική υγεία και καλλιέργεια δηλαδή το να είναι κάποιος ενάρετος και ευσεβής, οδηγούμενοι, με βάση τα λεγόμενα του, σε μία αντιστροφή στις αξίες. Οι κακίες έχουν λάβει την θέση των αρετών, ο έρωτας της δόξης ονομαζόταν μεγαλοψυχία, του πλουτισμού ελευθερία, η αυθάδεια ονομαζόταν

283 R. Π. Yazigi, *Εσχατολογία και Ηθική. Η εσχατολογική θεμελίωση της εν Χριστώ ζωής κατα τον Άγιον Ιωάννη τον Χρυσόστομο*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1991

284 Αν. Βακαλούδη, *Αγωγή και μόρφωση των παιδιών και των εφήβων στο πρώιμο Βυζάντιο*, εκδόσεις οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2013 σ 56-61

285 Δ. Ζουρδάκης, *Διαδικασίες κοινωνικοποίησης*, εκδόσεις Σκαραβαίος, Αθήνα 1984, σ. 56-59.

παρρησία, η αδικία ανδρεία. Αντίθετα η σωφροσύνη εθεωρείτο χωριατιά, η επιείκεια δειλία, η δικαιοσύνη ανανδρία, η ανεξικακία ασθένεια και η ταπείνωση δουλοπρέπεια²⁸⁶.

Μέσα σ' αυτήν την πνευματική σύγχυση τίποτε το σαφές και σταθερό δεν υπήρχε. Ούτε δικαστήρια, ούτε νόμοι, ούτε σχολεία μπορούσαν να βοηθήσουν. Τους δικαστές τους διέφθειραν οι πλούσιοι με τα χρήματα, οι δε διδάσκαλοι ενδιαφέρονταν μόνο για την αμοιβή τους. «Ουδέν όφελος δικαστηρίων, ουδέ νόμων, ουδέ παιδαγωγών, ου πατέρων, ουκ ακολούθων, ου διδασκάλων τους μεν γαρ ίσχυσαν διαφθείραι χρήμασιν, οι δ' όπως αυτοίς μισθός γένοιτο ορώσι». Όσοι ανησυχούσαν γι' αυτήν την κατάσταση ή περιπλανήθηκαν από καθησυχαστικά κηρύγματα ή δεν μιλούσαν το έκανα αυτό επειδή φοβούνται την δύναμη των ακολάστων²⁸⁷.

Η ηθική ασυδοσία και οι κοινωνικές αναταραχές οφείλονται, με βάση τον Άγιο Χρυσόστομο, στην εσφαλμένη φροντίδα για τα παιδιά, στην παραμέληση της ψυχικής τους καλλιέργειας: «Τούτο εστι, ο την οικουμένην ανατρέπει πάσαν, ότι των οικείων αμελούμεν παίδων, και των μεν κτημάτων αυτών επιμελούμεθα της δε ψυχής αυτών καταφρονούμεν». Δεν διστάζει γι' αυτό να ονομάσει εγκληματική αυτή την αδιαφορία των γονέων για την καλλιέργεια της αρετής και της ψυχής των παιδιών είναι παιδοκτόνοι, όσοι τα εφοδιάζουν με τυραννικά πάθη, με κακίες που σκοτώνουν και τυραννούν καθημερινώς την ψυχή τους²⁸⁸.

Αναφέρει επίσης πως η κοινωνία δεν έχει έλλειψη από επιχειρήσεις, εγγράμματους ανθρώπους και σπουδασμένους αλλά έχει

---

286 Joseph the Hymnographer, *Βίος Στεφάνου του Νέου, Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν και ὁμολογητοῦ Στεφάνου του Νέου*, έκδ. F. Iadevaia, Simeone Metafraste, Vita di S. Stefano minore, introduzione, testocritico, traduzione e note, Μεσσήνη 1984, σ. 53-54.

287 Joseph the Hymnographer, *Οπ. αν.* σ. 53-54.

288 Joseph the Hymnographer, *Οπ. π.* σ. 53-54

έλλειψη από ενάρετους ανθρώπους. Θεωρεί πως η κοινωνία πάσχει διότι πολλοί είναι αδίστακτοι με σκοπό να κερδίσουν πλούτη και υλική άνεση. Πάσχει επίσης, όπως αναφέρει, διότι πολλοί στη προσπάθειά τους να ανέβουν αναστατώνουν τα πάντα και διότι ο μοναδικός στόχος των ανθρώπων είναι να αποκτήσουν πολυτελές σπίτια και ανέσεις. “Εις αυτό οφείλεται η κοινωνική κακοδαιμονία, αυτοί καταστρέφουν την αρμονική κοινωνική συμβίωση και όχι όσοι ζουν με αρετή και αγιότητα. Τούτο γαρ εστι, τούτο όπερ πάντα απολώλεκεν, ότι πράγμα ούτως αναγκαίον, και την ημετέραν συνέχον ζωήν, περιττόν είναι και πάρεργον δοκεί. Και το αναγκαίο και συνεκτικό”²⁸⁹.

Ο άγιος, όταν ερωτήθηκε σχετικά με τις διαπροσωπικές σχέσεις στην εποχή, ανέφερε «Κοντά σ' αυτά τα δύο πάθη και ένα άλλο εξ ίσου τυραννικό και επικίνδυνο, ή μάλλον περισσότερο επικίνδυνο για την εύφλεκτη νεότητα, κυριαρχούσε στο κλίμα της αγωγής των νέων. Ο πανσεξουαλισμός, όπως θα σημειώναμε σήμερα, η διέγερση δηλαδή και η ικανοποίηση της σαρκικής επιθυμίας, ο έρωτας της σάρκας. Διστάζει ο ιερός πατήρ να αναφερθεί στο θέμα αυτό, σ' αυτόν τον τόσο ιερό χώρο των ανθρωπίνων σχέσεων, που είχε καταντήσει ο πιο βρωμερός χώρος, τόσο βρωμερός, ώστε να είναι της μόδας και να μη προκαλούν αντίδραση ακόμη και οι σαρκικές σχέσεις μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλλου. Ξεπερνάει όμως τους δισταγμούς και την εντροπή του, για να ελέγξει και να καυτηριάσει την αδιαφορία όλων των υπευθύνων φορέων της αγωγής, μπροστά σ' αυτή την ανατροπή όχι μόνον των ηθικών αλλά και των φυσικών νόμων. Απορεί δε και ο ίδιος, μαζί με την έκφραση της απορίας πολλών άλλων, πώς ο Θεός μακροθυμεί τόσο πολύ και ανέχεται αυτήν

---

289 R. Π. Yazigi, *Εσχατολογία και Ηθική. Η εσχατολογική θεμελίωση της εν Χριστώ ζωής κατά τον Άγιον Ιωάννη τον Χρυσόστομο*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1991., σ. 58.

την αποκτήνωση του ανθρώπου, και δεν στέλνει φωτιά για να κάψει την πόλη της Αντιοχείας, όπως άλλοτε τα Σόδομα και τα Γόμορα²⁹⁰.

Ο Άγιος έχει αποδώσει μεγάλη ευθύνη για την κατάσταση αυτή στην θεματολογία του θεάτρου. Λέει πως αποτελείται από υποθέσεις μοιχείας και πορνείας. «Και γαρ και μοιχείαι και γάμων εκεί κλοπαί και γυναίκες εκεί πορνευόμεναι, άνδρες ηταιρηκότες, νέοι μαλανιζόμενοι, πάντα παρανομίας μεστά, πάντα τερατωδίας, πάντα αισχύνης».

Οι τρεις λοιπόν έρωτες, των χρημάτων, της δόξας, και της σάρκας κυριαρχούσαν στον πνευματικό χώρο της εποχής του Χρυσοστόμου και καθόριζαν και τις αρχές προς τις οποίες ήταν προσανατολισμένη αγωγή των νέων. Τα στοιχεία αυτά κρίνει στην πραγματεία του «Περί κενοδοξίας και ανατροφής των τέκνων», όπου δίνει κατευθύνσεις για την ορθή πορεία της αγωγής.

Ο ρόλος του σχολείου στην αγωγή είναι πολύ σημαντικός ειδικά στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η οικογένεια δεν προσφέρει επαρκή εκμάθηση στα παιδιά της. Το σχολείο ως παιδαγωγικό ίδρυμα οφείλει να συμπληρώνει τα συναισθηματικά κενά της ψυχής του παιδιού και δεν πρέπει να μεταφέρει απλά πληροφορίες. Ένα σχολείο και ειδικότερα ένα δημοτικό σχολείο το οποίο αποτελεί το πρώτο ουσιαστικό βήμα των παιδιών προς την εκμάθηση είναι απαραίτητο να αποτελείται από ένα ζεστό και φιλικό περιβάλλον έτσι ώστε να προσελκύει τα παιδιά στην σωστή πορεία της εκμάθησης και να μην τα απωθεί από αυτήν. Για να προσαρμοσθούν τα παιδιά στο σχολικό κλίμα χρειάζονται ελκυστικές μεθόδους διδασκαλίας, άφθονα εποπτικά μέσα, ενδιαφέροντα προγράμματα για παιδιά, οπτικοακουστικά μέσα, σχολικές γιορτές, εργαστήρια, μαθητικές χορωδίες και άλλες μορφές ψυχαγωγίας. Η

---

290 R. P. Yazigi, Οπ. αν. σ. 120.

παιδεία έχει το χρέος να μεταφέρει στα παιδιά μία νοοτροπία δημιουργικής σκέψης και να μην τα ωθεί να σπαταλάνε τον χρόνο τους σε πράγματα χωρίς πραγματική ουσία²⁹¹.

Ο τρόπος διδασκαλίας στα σχολεία οφείλει να πραγματοποιείται μέσα στα πλαίσια μίας διαπολιτισμικής αγωγής. Μέσα από τη διαπολιτισμική αγωγή γίνεται προσπάθεια της διατήρησης αρχικά μίας ενιαίας εκπαίδευσης. Όστε αργότερα να αποφευχθούν φαινόμενα διάσπασης της συλλογικότητας και του διαμελισμού της κοινωνίας σε εθνικές και θρησκευτικές φατρίες. Αυτό ελλοχεύει τον κίνδυνο της παρουσίας φαινομένων γκετοποίησης, ρατσισμού και μισαλλοδοξίας²⁹².

Οι δάσκαλοι είναι οι οδηγοί των νέων και για τον λόγο αυτό είναι υποχρεωμένοι να έχουν κυρίως διαπροσωπικές σχέσεις με τα παιδιά και να τα καθοδηγούν στον καλύτερο δυνατό δρόμο. Η αμοιβαία πίστη και αγάπη που αναπτύσσεται ανάμεσα σε ένα μαθητή και ένα δάσκαλο, αποτυπώνεται στη μνήμη του παιδιού όσα χρόνια κι αν περάσουν. Η σχολική ατμόσφαιρα επιδρά στη νοητική και ψυχική ισορροπία του παιδιού. Οι τάξεις με τεράστιο αριθμό παιδιών δεν μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα αποτελεσματική διότι με τον τρόπο αυτό χάνονται οι διαπροσωπικές σχέσεις δασκάλων μαθητών και έτσι η εκπαιδευτική διαδικασία δεν είναι όσο αποτελεσματική όσο πρέπει να είναι. Όταν σε ένα παιδί δεν επιτρέπεται να προσαρμοστεί στην εκπαιδευτική διαδικασία τότε είναι αποδεδειγμένο πως μειώνεται και η νοημοσύνη του αλλά και

---

291 Β. Χαρώνη – Ουρ. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ιω. Χρυσοστόμου*, τ. Α', εκδ. «Το βυζάντιον», Αθήνα 1993, σ. 46-49.

292 Ε. Αρτέμη, (2015), *Ελληνικό σχολείο: διαπολιτισμική αγωγή εναντίον ρατσισμού*, assessed from <https://www.pemptousia.gr/2015/09/elliniko-scholio-diapolitismiki-agogienantion-ratsismou/> ημ. Ανάκτησης 5 Μαΐου 2019. Βλ. και Κ. Μαντζανάρη, «Η διαλογική συνάντηση του προσώπου. Η διαπολιτισμική πρόταση της ορθόδοξης θεολογίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 808(2005), σσ. 467-482 και «Το νόημα του εαυτού στη διαπολιτισμική εκπαίδευση: όψεις της νεωτερικής αναφορικότητας του υποκειμένου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 831(2009), σσ. 725-742.

μακροπρόθεσμα εγκαταλείπει όλη την ιδεολογία πίσω από την εκμάθηση αλλά και την εκπαίδευση. Άλλη ατέλεια του σχολείου είναι ότι απουσιάζει η επιστημονική καθοδήγηση και η στήριξη από ειδικούς επιστήμονες που γνωρίζουν τα ψυχοπαιδαγωγικά προβλήματα και τους τρόπους επίλυσης και τέλος η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών πάνω σε αυτά τα ζητήματα.

Η θρησκευτική εκπαίδευση έχει τεράστια παιδαγωγική αξία και δεν επιτυγχάνεται μέσω της εκμάθησης θρησκευτικών προσώπων και γεγονότων αλλά με την εκμάθηση του εαυτού και των αξιών του εκάστοτε μαθητή. Για τον λόγο αυτό όπως αναφέρθηκε νωρίτερα είναι απαραίτητες οι διαπροσωπικές σχέσεις των δασκάλων με τους μαθητές. Κάθε ένα μαθητής περιμένει από τον δάσκαλο αλλά και από το οικογενειακό του περιβάλλον απαντήσεις σε ερωτήματα του για τον εαυτό του για τον κόσμο αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο ένα παιδί αντιλαμβάνεται τον κόσμο. Το σχολείο εκτός από τους άλλους σκοπούς έχει και έναν που είναι και ο πλέον σημαντικός: η ηθική και θρησκευτική αγωγή των παιδιών. Αυτή παρέχεται μέσα από το μάθημα των θρησκευτικών. Παλαιότερα η οικογένεια ήταν δεμένη με την ενορία και τα παιδιά είχαν το βίωμα της εκκλησιαστικής ζωής. Η ορθόδοξη πίστη ήταν παρούσα στην καθημερινότητα και αυτό έδινε νόημα στη ζωή. Σήμερα επιχειρείται η πίστη να αποκοπεί και να περιορισθεί σε μια ατομική υπόθεση και όχι σε κοινωνία προσώπων. Για το λόγο αυτό βρισκόμαστε μπροστά σε αδιέξοδα. Στο πλαίσιο της Εκκλησίας η παιδεία έχει πολύ βαθύτερο περιεχόμενο, από εκείνο της κλασσικής εποχής κατά την οποία το παιδαγωγικό ιδεώδες με την ανθρωποκεντρική προοπτική, απέβλεπε στην καλλιέργεια του καλού καγαθού πολίτη. Ο Θεός ως στοργικός πατέρας πολλές φορές παιδαγωγεί τον άνθρωπο από αγάπη γι

αυτόν. Ο Χριστός ως αληθινός παιδαγωγός προσεγγίζει τον άνθρωπο ως παιδί που θέλει να το καταστήσει κληρονόμο της βασιλείας του. Η παιδεία στο πλαίσιο της Εκκλησίας έχει πνευματικό περιεχόμενο. Δεν αφορά μόνο την εκγύμναση του νου, ούτε εξαντλείται σε ηθικές αρετές και μορφωτικά ιδεώδη²⁹³.

Σύμφωνα με τον Ιερό Χρυσόστομο σκοπός της παιδείας είναι η μετάληψις αγιότητας και η παιδεία του Θεού αποβλέπει στη διόρθωση και όχι στην τιμωρία. Η έλλειψη παιδαγωγίας είναι γνώρισμα των νόθων παιδιών σε αντίθεση με την παιδαγωγία η οποία είναι απόδειξη της γνησιότητας των τέκνων. Η μετοχή στην αγιότητα είναι καρπός της παιδείας κατά Χριστόν. Αυτή διενεργείται στον παιδευόμενο μέσα από την κάθαρση του βίου του. Άρα η παιδεία που παρέχει ο Θεός δια της Εκκλησίας είναι παιδεία πνευματική, που καθιστά τον άνθρωπο φορέα της αγιότητας του Θεού και κατά χάρη υιό του. Τον καθιστά ανώτερο από τις βιολογικές, διανοητικές, και ψυχικές δυνάμεις του. Χωρίς το φόβο του θανάτου ζει από τώρα την αναστημένη ζωή του Χριστού, νεκρώνοντας τα γήινα πάθη μέσα από τη διαρκή πνευματική άσκηση. Η αγιότητα είναι βίωμα που αφορά όλο το είναι του παιδευόμενου, ως ψυχοσωματικής ενότητας. Είναι όμως μια πραγματικότητα που ξεχειλίζει και προς τον κοινωνικό περίγυρο. Στην διαδικασία της παιδείας πολύ σπουδαίος είναι ο ρόλος του δασκάλου. Όταν η διδασκαλία φτάνει στο άριστο επίπεδο οι δάσκαλοι με τα λόγια τους και κυρίως με το παράδειγμα τους οδηγούν τους μαθητές στον ευτυχισμένο βίο που όρισε ο Χριστός. Η αληθινή σοφία και μόρφωση είναι ο φόβος του Θεού. Χωρίς να παραγνωρίζεται η αξία που έχουν οι γνώσεις, σαν παράδειγμα δίνεται η πίστη των αγίων που τους έκανε πραγματικά μορφωμένους και ολοκληρωμένους ανθρώπους,

---

293 Β. Χαρώνη-Ουρ. Λανάρα, *Οπ. αν.*, σ. 47

βασιζόμενους στην πίστη και στο σεβασμό προς το Θεό στην πνευματική τους πορεία. Πραγματικά μορφωμένος είναι ο άνθρωπος που απαλείφει τα πάθη που τον απομακρύνουν από το Θεό, και δημιουργούν προβλήματα με το συνάνθρωπο. Αυτό γίνεται με τη βοήθεια και την δύναμη του Αγίου Πνεύματος όταν ο άνθρωπος γίνεται δεκτικός, διαβάζοντας και πράττοντας το λόγο του Θεού. Τότε διαποτίζεται ολόκληρος από τη Θεία Χάρη και μεταμορφώνεται ²⁹⁴.

Όπως αναφέρεται και ο Ιερός Χρυσόστομος, η κρίση στην παιδεία δεν είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο. Η ανακολουθία μεταξύ λόγου και πράξης των δασκάλων οι οποίοι είναι ζωντανό παράδειγμα έχει σαν αποτέλεσμα την αταξία και την ασέβεια των μαθητών. Ο εύκολος τρόπος απόκτησης πλούτου και απολαύσεων αποτρέπει το παιδί από τον κόπο της αρετής και οδηγεί σε εγωιστικό φρόνημα και περιφρόνηση για τους μεγαλύτερους²⁹⁵.

Εν γένει, η σκέψη του Ιωάννη Χρυσοστόμου ως προς το θέμα της αγωγής των παιδιών είναι άρρηκτα συνυφασμένη με το ότι δεν είναι κακό το να ζει κάποιος, αλλά είναι κακό το να νομίζει ότι ζει. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά: "ου γαρ το ζην κακόν, αλλά το εική και απλώς ζην".²⁹⁶ Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε, ο ρόλος των μητέρων θεωρούνταν πολύ σημαντικός, καθώς μέσα από την σωστή ανατροφή των παιδιών τους, όπως επισημαίνει ο Ιωάννης Χρυσόστομος, θα κέρδιζαν επαίνους, όπως ακριβώς όλοι εκείνοι που αγωνίστηκαν για τον Χριστό.²⁹⁷ Παράλληλα, είναι ενδεικτικό και το ότι και οι πατέρες καλούνταν να

---

294 Β. Χαρώνη-Ουρ. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ιω. Χρυσοστόμου*, τ. Α', εκδ. «Το βυζάντιον», Αθήνα 1993, σ. 47-49

295 Β. Χαρώνη-Ουρ. Λανάρα, *Οπ.αν.*

296 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ἐγκώμιον εἰς τόν ἐν ἀγίοις πατέρα ἡμῶν Εὐστάθιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας τῆς μεγάλης*, PG 50, 600A.

297 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εἰς τήν πρός Τιμόθεον Α, Θ*, PG 62, 546

γαλουχήσουν τα παιδιά τους, με βάση τις επιταγές της ηθικής που αναδύεται μέσα από το κήρυγμα και το λόγο του Χριστού.

Μια ενδιαφέρουσα παράμετρος που αφορά την σκέψη του Ιωάννη του Χρυσόστομου σχετικά με την ηθική των παιδιών, είναι ότι αυτή η σκέψη είναι επηρεασμένη επίσης σε κάποιο βαθμό και από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Εξάλλου, ο ίδιος ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος δεν είχε σπουδάσει μόνο στη μεγάλη θεολογική Σχολή της Αντιόχειας, δίπλα στον Διόδωρο Ταρσού και τον Καρτέριο, αλλά και στην Ελλάδα. Ο ίδιος άλλωστε, είχε δώσει μια άλλη διάσταση στις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων σχετικά με το ζήτημα περί ηθικής και αγωγής. Αυτή η διάσταση δεν είχε τόσο ένα φιλοσοφικό υπόβαθρο, όσο ένα θεολογικό, βασιζόμενη σε βασικές αρχές της χριστιανικής δογματικής θεολογίας.²⁹⁸ Δεν είναι έτσι τυχαίο το ότι επέπληττε συχνά εκείνους τους χριστιανούς που απέρριπταν ολοκληρωτικά την αρχαία ελληνική κλασική παιδεία.²⁹⁹

Η ίδια η σημασία εξάλλου, της αγωγής του παιδιού, είναι πολύ σημαντική από την άποψη, πως η έλευση του ανθρώπινου όντος γενικότερα στον κόσμο, δεν είναι αποτέλεσμα τόσο της πράξης συνουσίας μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας, αλλά αποτέλεσμα της χάρις, της πρόνοιας και της δύναμης του Θεού.³⁰⁰ Υπό αυτό το πρίσμα μάλιστα, η αγωγή του παιδιού μπορεί να θεωρηθεί πως ξεκινάει ακόμα και από την στιγμή της σύλληψης στην κοιλιά της μητέρας του και όχι από τη στιγμή της γέννησης του. Δεν είναι τυχαία άλλωστε η αναφορά του Ιωάννη του Χρυσόστομου στην περίπτωση των γονέων του προφήτη Σαμουήλ μέσα από την Παλαιά Διαθήκη. Είναι γνωστή η ιστορία των γονιών του, της

---

298 Ε. Αρτέμη, *Η περί παιδων αγωγή κατά τον Πλούταρχο και τον Ιωάννη Χρυσόστομο*, σ. 2

299 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εις τήν πρός Τιμόθεον Α, Θ*, PG 62, 546

300 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Όμιλία εις τήν Άνναν*, PG 54, 639B.

Άννας και του ιερέα Ελκανά³⁰¹ που πριν τη σύλληψή του, είχαν προσευχηθεί θερμά στο Θεό και είχαν νηστέψει.³⁰²

Σε αυτό το σημείο εξάλλου, είναι δυνατόν να τονιστεί, πως πολλοί επιστήμονες, οι οποίοι ασχολούνται με την προγεννητική περίοδο του ανθρώπου, δέχονται, ότι από τη στιγμή ακόμα της σύλληψής του, το ανθρώπινο ον έχει μνήμη. Αυτό έχει άλλωστε ως αποτέλεσμα να καταγράφονται στο μνημονικό του όλα τα συναισθήματα της μητέρας του.³⁰³ Αυτό σημαίνει, ότι η γυναίκα που μένει έγκυος, οφείλει να έχει μια ισορροπημένη ψυχολογική κατάσταση. Θα πρέπει να είναι ήρεμη, χαρούμενη, να μην έχει άγχος, να μην συγχύζεται και να νιώθει αγάπη, καθώς έτσι και το συμπαθητικό και το παρασυμπαθητικό σύστημα του εμβρύου, αλλά και όλο το νευρικό του σύστημα θα μπορέσουν να διαπλαστούν κατά τρόπο αρμονικό. Αυτό θα συμβάλλει επίσης το παιδί να καταστεί ψυχοσωματικά υγιές και ευπροσάρμοστο.³⁰⁴

Εν γένει, μέσα από τις αναλύσεις και τις σκέψεις που εκφράζει ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, είναι ενδεικτικό, ότι φαίνεται πάντως να δίνεται μια κάπως μεγαλύτερη βαρύτητα στο ρόλο της μητέρας. Γι' αυτό παράλληλα τονίζει χαρακτηριστικά ότι "το της παιδοτροφίας κεχάρισται".³⁰⁵ Υπό αυτό το πρίσμα, ο ρόλος της μητέρας, ως προς την

---

301 Βασ. Α' 11-14: «καὶ ἠῤῥατο εὐχὴν Κυρίῳ λέγουσα· Ἄδωναϊ Κύριε Ἐλωὲ Σαβαώθ, ἐὰν ἐπιβλέπων ἐπιβλέψῃς ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν τῆς δούλης σου καὶ μνησθῆς μου καὶ δῶς τῇ δούλῃ σου σπέρμα ἀνδρῶν, καὶ δώσω αὐτὸν ἐνώπιόν σου δοτὸν ἕως ἡμέρας θανάτου αὐτοῦ, καὶ οἶνον καὶ μέθυσμα οὐ πίεται, καὶ σίδηρος οὐκ ἀναβήσεται ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. καὶ ἐγενήθη ὅτε ἐπλήθυνε προσευχομένη ἐνώπιον Κυρίου, καὶ Ἥλὶ ὁ ἱερεὺς ἐφύλαξε τὸ στόμα αὐτῆς· καὶ αὕτη ἐλάλει ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς καὶ τὰ χεῖλη αὐτῆς ἐκινεῖτο, καὶ φωνὴ αὐτῆς οὐκ ἠκούετο· καὶ ἐλογίσατο αὐτῇ Ἥλὶ εἰς μεθύουσιν. καὶ εἶπεν αὐτῇ τὸ παιδάριον Ἥλὶ· ἕως πότε μεθυσθήσῃ; περιελοῦ τὸν οἶνον σου καὶ πορεύου ἐκ προσώπου Κυρίου»

302 Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία εἰς τὴν Ἄνναν*, PG 54, 639B.

303 Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία εἰς τὴν Ἄνναν*, PG 54, 639B.

304 Ε. Αρτέμη, *Ἡ περί παιδων αγωγή κατά τον Πλούταρχο και τον Ιωάννη Χρυσόστομο*, Ὁπ.αν. σ. 4

305 Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Α*, PG 62, 545C.

ανατροφή των παιδιών της, είναι συνυφασμένος με την ύπαρξη αμέριστης και άδολης αγάπης από τη μεριά της και εξάλλου, θεωρείται από τον Ιωάννη Χρυσόστομο, ότι η μητέρα κάποτε θα κληθεί να λογοδοτήσει στον ίδιο τον Θεό, σχετικά με την ανατροφή του παιδιού της, δεδομένου, ότι έχει επιφορτιστεί από Αυτόν, για το συγκεκριμένο τόσο σοβαρό έργο.

Αυτός ο ρόλος από τη μεριά της μητέρας, αλλά και του πατέρα συνακόλουθα, συνδέεται με το σκεπτικό, ότι το σώμα της, όπως άλλωστε και το σώμα του κάθε ανθρώπου, είναι ναός του Αγίου Πνεύματος. Αυτό καθιστά τον ρόλο ακόμα σημαντικότερο, δεδομένου, ότι η ιερότητα του σώματός της και κατά προέκταση της όλης προσωπικότητάς της, θα πρέπει να γίνεται ακόμα περισσότερο εμφανής μέσα από την ανατροφή των παιδιών της. Αφότου δηλαδή η μητέρα κατανοήσει πλήρως την ιερότητα και το μεγαλείο της αποστολής της, θα προετοιμάσει καλύτερα την προσωπικότητά της. Αυτό κατά προέκταση, μπορεί να αποτελέσει το κατάλληλο εργαλείο, ώστε να κινηθεί στη συνέχεια καλύτερα, ως προς το ζήτημα της παιδαγωγικής καθοδήγησης των παιδιών της. Αυτή η παράμετρος, επί παραδείγματι, έχει ιδιαίτερη σημασία, ως προς την σωστή και εν Χριστώ καθοδήγηση των θυγατέρων από τη μεριά της μητρός. Αναφέρει ενδεικτικά ο Ιωάννης Χρυσόστομος, ότι οι μητέρες θα πρέπει να καθοδηγούν ειδικότερα τις θυγατέρες τους και οφείλουν να τις αναθρέψουν έτσι, ώστε να καταστούν σωστές νοικοκυρές. Η διαπαιδαγώγηση του κοριτσιού θα πρέπει να είναι τέτοια, ώστε αυτό να αποφεύγει τους καλλωπισμούς, να είναι ευσεβές, αφιλάργυρο και σεμνό. Μάλιστα, τονίζεται σε αυτό το σημείο από τον Ιωάννη Χρυσόστομο, ότι με αυτόν τον τρόπο μελλοντικά θα σωθεί και ο σύζυγος που θα παντρευτεί

την θυγατέρα, αλλά και τα παιδιά που προκύψουν από ένα τέτοιο γάμο, όπως επίσης και οι μελλοντικές γενιές εν γένει.³⁰⁶

Η σοβαρότητα της αγωγής των παιδιών είναι συνδεδεμένη με την επισήμανση που κάνει ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, αναφορικά με το θέμα του τί θα πρέπει να ακούει και να βλέπει το παιδί. Οι γονείς οφείλουν φυσικά να είναι πολύ προσεκτικοί πάνω σε αυτό το ζήτημα. Δεν πρέπει να αναλαμβάνουν λοιπόν την διαπαιδαγώγηση των παιδιών άνθρωποι, για παράδειγμα, οι οποίοι δεν είναι γνωστοί για την ακεραιότητα και την πίστη τους.³⁰⁷ Η αγωγή του παιδιού επιπρόσθετα, θα πρέπει να έχει ως βάση της την ίδια την Αγία Γραφή. Η διαπαιδαγώγηση του παιδιού με τα νάματα της Αγίας Γραφής θα πρέπει να γίνεται από τα πρώτα χρόνια της ζωής του, επειδή έτσι θα εντυπωθούν τα διδάγματά της πολύ πιο έντονα και βαθύτερα στην ψυχή του μικρού παιδιού, με αποτέλεσμα έτσι να καθοριστεί από νωρίς ο χαρακτήρας και η ηθική του. Φυσικά, η επιλογή των διαφόρων ιστοριών μέσα από την Αγία Γραφή θα πρέπει να έχει ως βασικό της κριτήριο τόσο το τί θέλουμε να διδάξουμε στα παιδιά, όσο και το την ηλικία στην οποία βρίσκονται αυτά. Για παράδειγμα, η ιστορία του Κάιν και του Άβελ από νωρίς μπορεί να αποτελέσει ένα καλό εργαλείο, μέσω του οποίου το παιδί θα μάθει την σημασία της αγάπης προς τα αδέρφια του. Επίσης, όσο θα μεγαλώνει το παιδί σε ηλικία, είναι δυνατόν σταδιακά να ακούει ακόμα πιο φοβερές ιστορίες, με στόχο όμως πάντα την ηθική διαπαιδαγώγησή του.³⁰⁸

Την ίδια στιγμή, το ζήτημα της διαπαιδαγώγησης του παιδιού, σύμφωνα με τον ιερό Χρυσόστομο, είναι άμεσα συνυφασμένο με το πώς

---

306 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Ἀ' Τιμόθεον*, PG 62, 547A

307 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ἐγκώμιον εἰς τόν ἐν ἀγίοις πατέρα ἡμῶν Εὐστάθιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας τῆς μεγάλης*, PG 50, 600A.

308 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περί κενοδοξίας καί ὅπως δεῖ τοὺς γονεάς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα*. A- M, Malingrey, *Sur la vaine gloire et l' education des enfants*, SC 188, 378.

μπορούμε και πρέπει να οριοθετήσουμε το ανθρώπινο ον. Ως προς αυτό το ζήτημα για παράδειγμα, δεν είναι τυχαίο το ότι ο Ιωάννης Χρυσόστομος τονίζει πως ο άνθρωπος είναι το περισπούδαστο ζώο του Θεού. Και ακόμα και αν ένας άνθρωπος είναι δούλος, και πάλι δεν παύει να θεωρείται σημαντικός.³⁰⁹ Από τη στιγμή λοιπόν, που ο άνθρωπος βρίσκεται μέσα στα πλαίσια της δημιουργίας του Θεού το σημαντικότερο πλάσμα, καθώς παράλληλα είναι πλασμένος κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση Θεού, η ορθή διαπαιδαγώγησή του και ειδικότερα η διαπαιδαγώγησή του με βάση τις ηθικές επιταγές του λόγου του Θεού επέχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία. Μόνο έτσι ο άνθρωπος μπορεί να διατηρήσει το κατ' εικόνα Θεού και επιπρόσθετα, να οδηγηθεί στην ομοίωση Θεού.

Σε ένα τέτοιο ανθρωπολογικό πλαίσιο, ο νέος άνθρωπος και το παιδί σαφώς και διαθέτουν ιδιαίτερα σημαντική θέση. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο αυτό που τονίζει ο Ιωάννης Χρυσόστομος σε ένα κείμενό του, όταν λέει πως: «Μεγάλην παρακαθήκην ἔχομεν τα παιδιά»³¹⁰. Η παιδική ηλικία είναι μια ψυχικά εύθραυστη περίοδος, στη διάρκεια της οποίας οι γονείς, αλλά και οι διδάσκαλοι χρειάζεται να καθοδηγήσουν τα παιδιά, κατά τον πλέον κατάλληλο τρόπο.

Άλλωστε εκείνες οι οικογένειες που πορεύονται και ζουν εν Χριστώ, έχουν, σύμφωνα με τον Ιωάννη Χρυσόστομο μιας ιδιαίτερη δυναμική. Δεν είναι τυχαίο αυτό που αναφέρει ο ιερός Πατήρ, ότι δηλαδή: «Ἐνθα ἀνὴρ καὶ γυνὴ καὶ παιδιά καὶ τοῖς τῆς ἀρετῆς συνδεδεμένοι δεσμοῖς, ἐκεῖ μέσος ὁ Χριστός»³¹¹ Αυτή η δυναμική είναι άρρηκτα συνυφασμένη άλλωστε, με την ιδιαίτερη σημασία που έχει η χριστιανική διαπαιδαγώγηση. Εξάλλου,

309 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περί Ἀκαταλήπτου λόγος Ε'*, 4, ΕΠΕ, 35, 162, PG 48, 1029^A.

310 Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ἐπί τῇ Παλαιᾷ Πέτρᾳ*, 3 ΕΠΕ, 33, 200, PG 6, 63, 464B.

311 Ιωάννης, Χρυσόστομος, *Εἰς Γένεσις*, PG 54, 616B.

ο σκοπός της χριστιανικής αγωγής υπερβαίνει τις προοπτικές των εγκοσμίων και μπορεί να οδηγήσει το ανθρώπινο όν σε μια πορεία με προοπτική Θεοκεντρική, Χριστοκεντρική και προς τη Βασιλεία των Ουρανών. Με άλλους λόγους, με αυτήν την αγωγή ο άνθρωπος ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής του, οδηγείται στην τελείωση και στον αγιασμό. Πρόκειται μάλιστα, για μια πνευματική πορεία που λαμβάνει χώρα δια βίου. Ξεκινάει από τις πρώτες στιγμές της ζωής του ανθρώπου, όντας κατά την παιδική και εφηβική του ηλικία «ετεροαγωγή», δηλαδή καθοδήγηση από τους γονείς και τους παιδαγωγούς. Στην πορεία καθίσταται και ολοκληρώνεται ως «αυτοαγωγή», καθώς ο ίδιος ο άνθρωπος γίνεται παιδαγωγός του εαυτού του.

Με την χριστιανική αγωγή ο άνθρωπος από τρυφερή ηλικία ακόμα, μπορεί να βοηθηθεί ώστε να διαμορφώσει μια τέτοια φιλοσοφία ζωής, με την οποία θα αποβλέπει σε ένα συγκεκριμένο πλέγμα αξιών και ιδανικών και με τα οποία άλλωστε θα είναι εφικτός και ο σωστός προσανατολισμός των επίγειων επιδιώξεών του. Η χριστιανική διαπαιδαγώγηση από την παιδική ηλικία είναι, για παράδειγμα, το μέσο για την περιφρόνηση των επίγειων απολαύσεων και την επιδίωξη αντίθετα των πνευματικών αγαθών και θησαυρών, με τους οποίους το παιδί από νωρίς θα μπορέσει να προσεγγίσει ευκολότερα το θείον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Το Θέμα της Υιοθέτησης Παιδιών από Ομόφυλα Ζευγάρια

5.1. Σύγκριση με την άποψη των σύγχρονων κοινωνιών για υιοθέτηση παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια

Τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε μεγάλη αύξηση του φιλοσοφικού ενδιαφέροντος για την οικογένεια, στο σημείο όπου η οικογενειακή ηθική έχει πλέον καταστεί σημαντικό και καθιερωμένο τμήμα της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Η αυξημένη προσοχή τις τελευταίες δεκαετίες μπορεί εν μέρει να αντικατοπτρίζει τις πραγματικές αλλαγές στην οικογένεια ως κοινωνικό ίδρυμα που έχει καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της οικογένειας. Αν και εξακολουθεί να είναι ιδεολογικά κυρίαρχη, η παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια, έχει αντικατασταθεί από ποικίλες διαφορετικές οικογενειακές μορφές σε πολλές χώρες και, σε ποικίλους βαθμούς³¹².

Το ενδιαφέρον μπορεί επίσης να οφείλεται στην πρόοδο της αναπαραγωγικής τεχνολογίας, η οποία ασκεί πιέσεις στο ζήτημα του τι είναι γονέας και απειλεί ή υπόσχεται να εγείρει ολοένα και πιο δύσκολα ηθικά ζητήματα τις επόμενες δεκαετίες³¹³. Τέλος, η αυξημένη προσοχή μπορεί επίσης να αντικατοπτρίζει τις εξελίξεις στο πλαίσιο της φιλοσοφίας, ιδιαίτερα την αυξανόμενη ανησυχία με αυτό που συχνά ονομάζεται ειδικές υποχρεώσεις ή συσχετιστικά καθήκοντα³¹⁴.

312 Αν. Βακαλούδη, *Αγωγή και μόρφωση των παιδιών και των εφήβων στο πρώιμο Βυζάντιο*, εκδόσεις οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 64-67.

313 Ι. Κωνσταντινίδης, *Ιωάννης ο Χρυσόστομος*, χ.ε., εν Αθήναις, 1969, σ. 79-82.

314 J. Redfield, *Ο Έλληνας Άνθρωπος*, μετάφραση από τα αγγλικά Χ. Τασάκου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1996 σ 78-83

Θα μπορούσε κάποιος να εξετάσει την οικογενειακή ηθική ως μια διαδοχή από τη βιοηθική στη φιλοσοφία της εκπαίδευσης³¹⁵. Στο ένα άκρο, βρίσκουμε ερωτήσεις που συνορεύουν με τη βιοηθική. Ενόψει των εξελίξεων στη βιοτεχνολογία, η ηθική της αναπαραγωγής έχει γίνει μια εστία συζήτησης. Τι είναι γονέας και ποιους θα λογίζουμε ως γονείς; Έχουν οι άνθρωποι το δικαίωμα να έχουν παιδιά και, αν ναι, ποιο είναι το δικαίωμα αυτό; Πρέπει να υιοθετήσουμε αντί να δημιουργήσουμε και τι γίνεται με την υποκατάσταση;

Στη σύγχρονη εποχή πολύς λόγος γίνεται για την δυνατότητα υιοθεσίας τέκνων από ομόφυλα ζευγάρια, ζήτημα το οποίο εγείρει πολλές αρνητικές και θετικές αντιδράσεις. Δεδομένου ότι η ομοφυλοφιλία είναι μια θεμιτή, εκούσια επιλογή σε μια ελεύθερη κοινωνία μπορεί ο καθένας να κάνει όποιες επιλογές θέλει με την βασική προϋπόθεση όμως ότι δεν θα θίγεται ο αυτοκαθορισμός άλλων ατόμων και ιδιαίτερα ανήλικων. Ο αυτοκαθορισμός ενός παιδιού βέβαια μπορεί να αλλοιωθεί από κάθε οικογένεια, ομοφυλοφιλική ή όχι. Η κοινωνικοποίηση των παιδιών συντελείται πρωτίστως από τους γονείς γι αυτό και απαιτείται να υπάρχει υγιές πρότυπο που σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες θα διαμορφώσουν τη σύνολη προσωπικότητα των παιδιών. Σύμφωνα με τη θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης τα παιδιά διαμορφώνουν τη συμπεριφορά τους μέσω παρατήρησης της συμπεριφοράς των γύρω τους, κατά βάση των γονέων τους, και μίμησης προτύπων.

Στο άλλο άκρο αυτού του συνεχούς βρίσκουμε ερωτήματα που συνορεύουν με τη φιλοσοφία της εκπαίδευσης. Ποια δικαιώματα πρέπει να έχουν οι γονείς σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών τους; Πρέπει οι γονείς, για παράδειγμα, να έχουν το δικαίωμα να δημιουργούν

---

315 A. Preus, *Historical Dictionary of Ancient Greek Philosophy*, Rowman & Littlefield 2015, σ. 45-49.

θρησκευτικές απόψεις στα παιδιά τους ή να τις στέλνουν σε θρησκευτικές σχολές; Το ζήτημα είναι η σωστή κατανομή της εξουσίας για την εκπαίδευση μεταξύ του κράτους, των γονέων και των ίδιων των παιδιών³¹⁶. Και ανάμεσα στους δύο αυτούς πόλους βρίσκουμε την καρδιά της οικογενειακής δεοντολογίας, ερωτήσεις σχετικά με τις ηθικές σχέσεις μέσα στην οικογένεια. Αυτές οι σχέσεις επικεντρώνονται, αν και δεν ασχολούνται αποκλειστικά με τη σχέση γονέα-παιδιού: τι μπορούν και πρέπει να κάνουν οι γονείς για ή με τα παιδιά τους;

Ως εκ τούτου, μεγάλο μέρος της προσοχής στην οικογενειακή ηθική έχει επικεντρωθεί στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των γονέων (αν και πρέπει να αναφερθεί ότι ορισμένοι εξακολουθούν να κάνουν εξαίρεση από την επιβολή της οικογενειακής ηθικής στη γλώσσα των δικαιωμάτων)³¹⁷. Αυτά περιλαμβάνουν τα δικαιώματα και τα καθήκοντα προς τα υπάρχοντα παιδιά, αλλά και τα δικαιώματα και τα καθήκοντα απέναντι στα υποψήφια παιδιά³¹⁸. Ορισμένοι μελετητές ενδιαφέρονται επίσης για τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των παιδιών, τόσο νεότερων όσο και ενηλίκων παιδιών, ενώ άλλοι έχουν δεχθεί ηθικό ενδιαφέρον για οικογενειακές σχέσεις εκτός από αυτές μεταξύ γονέων και παιδιών. Μια στενά συνδεδεμένη σειρά ερωτήσεων αφορά την αξία της οικογένειας, το καλό και το κακό που μπορεί να έχει για τα μέλη της και για την κοινωνία

---

316 R. Π. Yazigi, *Εσχατολογία και Ηθική. Η εσχατολογική θεμελίωση της εν Χριστώ ζωής κατά τον Άγιον Ιωάννη τον Χρυσόστομο*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1991 σ 38-41

317 Α. Πετροπούλου, «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα I: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Τόμος Α' - Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000 σ 54-58

318 Joseph the Hymnographer, *Βίος Στεφάνου του Νέου, Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου Πατρός ἡμῶν και ὁμολογητοῦ Στεφάνου του Νέου*, ἐκδ. F. Iadevaia, Simeone Metafraste, *Vita di S. Stefano minore, introduzione, testocritico, traduzione e note*, Μεσσήνη 1984, σ 64-67.

στο σύνολό της, καθώς και για την αξία του γονικού ρόλου και της παιδικής ηλικίας³¹⁹.

Εφόσον το θείο θέλημα συνεισφέρει στην δημιουργία νέου ανθρώπου, το κέντρο βάρους πλέον μετατίθεται, κατά τον ιερό Χρυσόστομο, στην ευθύνη για την ανατροφή του και την πνευματική του φροντίδα³²⁰. Ο ίδιος σημειώνει ότι η γονική ιδιότητα δεν αποκτάται με μόνη την σπορά και την γέννηση, αλλά πολύ περισσότερο με την παιδαγωγία: «Οὐ γάρ τό σπεῖραι ποιεῖ πατέρα μόνον, ἀλλά τό παιδεῦσαι καλῶς· οὐδέ τό κυῆσαι μητέρα ἐργάζεται, ἀλλά τό θρέψαι καλῶς». Επιπλέον, η πραγματική συγγένεια είναι εκείνη που αποβλέπει στη διάπλαση του κατ' εικόνα ανθρώπου, ώστε στη συνέχεια το παιδί να επιτύχει το καθ' ὁμοίωσιν: «ἡμεῖς τήν βασιλικήν καλλωπίζοντες (εἰκῶν γάρ τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος),... τό καθ' ὁμοίωσιν ἀποδίδοντες...Τοῦτο τοίνυν ἡμῖν ἔργον ἔστω καί ἑαυτούς, κάκείνους πλάττειν καί ρυθμίζειν εἰς δέον».

Αυτό το περιεχόμενο της πατρότητας και μητρότητας δεν καταργεί την φυσική συγγένεια, αλλά νοηματοδοτείται πραγματικά, όταν οι γονεῖς διδάσκονται να ανατρέφουν κατά Χριστόν τα παιδιά τους. Ο ιερός Χρυσόστομος θεωρεί ως κατεξοχήν και μάλιστα ως σπουδαιότερο γονικό καθήκον την χριστιανική αγωγή των παιδιών, αφού σε αυτούς, ως γεννήτορες, ο Θεός ἔδωσε την φυσική φιλοστοργία για την άσκηση αυτής της παιδαγωγίας: «Πάντα ὑμῖν δεύτερα ἔστω τῆς προνοίας τῶν παίδων». Γι' αυτό και ο ίδιος, κατά μίμηση του Αποστόλου Παύλου προτρέπει τους γονεῖς να παιδαγωγούν τα παιδιά τους «ἐν παιδείᾳ καί νουθεσίᾳ Κυρίου».

---

319 Δ. Ζουρδάκης, *Διαδικασίες κοινωνικοποίησης*, εκδόσεις Σκαρβαβίος, Αθήνα 1984, σ 68-73.

320 Αν. Βακαλούδη, *Αγωγή και μόρφωση των παιδιών και των εφήβων στο πρώιμο Βυζάντιο*, εκδόσεις οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 89-93.

Αυτή η παιδεία στηρίζεται στη φυσική αγάπη των γονέων και αποβλέπει στην ισχυροποίηση των παιδιών απέναντι στους αγώνες που μελλοντικά στη ζωή τους θα κληθούν να δώσουν. Στην χριστιανική αυτή παιδεία, η άσκηση αφορά την ψυχή και την αρμονική της καλλιέργεια για μια ζωή απαλλαγμένη από την βιοτική μέριμνα³²¹. Ο ιερός Χρυσόστομος αναγνωρίζοντας το επίπονο του πράγματος, συστήνει υπομονή και καρτεριά στους γονείς, ώστε εν τέλει να απολαύσουν τους γλυκείς καρπούς των κόπων τους³²².

Ο ιερός πατήρ θεωρεί την διαπαιδαγώγηση των παιδιών ως έργο σοβαρότατο και το χαρακτηρίζει «τέχνη», μάλιστα δε τη σημαντικότερη των τεχνών: «Τί γάρ ἴσον τοῦ ρυθμίσαι ψυχὴν καὶ διαπλάσαι νέου διάνοιαν;». Για τον Άγιο Ιερόρχη τίποτε δεν εξισώνεται με την αγωγή της ψυχής και την νοητική διάπλαση των νέων ανθρώπων. Το κριτήριο με το οποίο το έργο της ανατροφής ανάγεται στο πλέον σπουδαιότερο είναι ακριβώς η αναφορά της διαπαιδαγώγησης στην ψυχή του παιδιού, στο εσώτατο είναι του. Η διαμόρφωση της ψυχής με την χριστιανική αγωγή απαιτεί συνέπεια και ακρίβεια, αλλά πολύ περισσότερο προϋποθέτει οι γονείς να είναι κατά το δυνατόν κατατοπισμένοι στα θέματα αγωγής των παιδιών τους. Κι όλα αυτά, καταλήγει ο Άγιος, επειδή πρόκειται για πολύ σοβαρή επιστήμη: «παντός ζωγράφου καὶ ἀδριαντοποιοῦ τον ταύτην ἔχοντα τὴν ἐπιστήμην ἀκριβέστερον διακεῖσθαι χρή»³²³.

---

321 Lee, S. (2016). Ethics Education and Counseling in Ancient Greece : Focusing on Plato and Aristotle. *Journal of Ethics Education Studies*, 42, 31-50. doi: 10.18850/jees.2016.42.02 σ. 24-28.

322 M. Ostwald, & J.P Lynch., «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 35-39.

323 R. Π. Yazigi, *Εσχατολογία και Ηθική. Η εσχατολογική θεμελίωση της εν Χριστω ζωής κατα τον Άγιον Ιωάννη τον Χρυσόστομο*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1991.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εκπαίδευση των ανθρώπων ως ηθικών όντων με λογική χρησιμεύει ως σημείο εκκίνησης στη γενική διδασκαλία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσόστομου για την παιδική εκπαίδευση. Σημαντικό για τον Πατέρα της Εκκλησίας υπήρξε η ηθική ανατροφή των παιδιών. Το καθήκον αυτό βάραινε κυρίως τους γονείς, οπότε η οικογένεια αποτελούσε καταλυτικό παράγοντα για την ανατροφή των παιδιών και τη διάπλαση του ηθικού χαρακτήρα τους.

Μέσα από την εργασία αυτή καταλήξαμε στα εξής συμπεράσματα:

A. Η ίδια η οικογένεια είναι ο αδιαμφισβήτητος πυρήνας για την ανάπτυξη μεγαλύτερων κοινωνικών συσσωματώσεων.

B. Από την εποχή του Ομήρου, και από ακόμα παλαιότερα, βασική μονάδα της αρχαιοελληνικής κοινωνίας ήταν ο λεγόμενος *οίκος*.

Γ. Στην Αρχαία Αθήνα και Σπάρτη, ο γάμος είχε σκοπό την δημιουργία οικογένειας και τη γέννηση των παιδιών. Με τον τρόπο αυτό διασφάλιζε την επιβίωση του οίκου στα πλαίσια της πολιτικής κοινότητας. Από την επιβίωση του οίκου η πόλη συγκροτούσε την πολιτική τάξη, η οποία με θεσμούς και νόμους καθόριζε για τον καθένα ρόλους.

Δ. Οι Βυζαντινοί έδωσαν πολλή βαρύτητα στη δημιουργία της οικογένειας. Μάλιστα, θεωρούσαν ότι άνθρωποι σαν τους ευνούχους δεν έπρεπε να παντρεύονται. Γενικότερα, η χριστιανική διδασκαλία βοήθησε

καταλυτικά τους αυτοκράτορες να ενισχύσουν με τη νομοθεσία τους το θεσμό της οικογένειας. Χαρακτηριστική υπήρξε η περίπτωση των Ισαύρων.

Ε. Η έννοια της ηθικής και ανάπτυξη της διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην ανάπτυξη της οικογένειας. Το αποτέλεσμα ήταν από την αρχαιότητα έως και σήμερα να ασχοληθούν πολλοί επιστήμονες.

Στ. Στην Αρχαία Ελλάδα τα προβλήματα που αναφέρονται στο ατομικό ήθος συνδέονται με τα αντίστοιχα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματά τους.

Ζ. Στο Βυζάντιο η χριστιανική ηθική ερχόταν σε αντίθεση με τα θεάματα. Έτσι στην αρχή οι χριστιανοί απαγορεύονταν να συμμετέχουν σε αυτά. Αργότερα με την κυριαρχία του Χριστιανισμού, η ηθική της χριστιανικής διδασκαλίας δημιούργησε μία συμβατή ηθική στα διάφορα θεάματα, στα οποία συμμετείχαν πια και οι χριστιανοί.

Η. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος έδωσε τη μεγαλύτερη έμφαση στη θρησκευτική και ηθική εκπαίδευση. Κατά τη γνώμη του, το έργο του δασκάλου, που είναι η τέχνη της εκπαίδευσης της ψυχής, είναι το πιο σημαντικό καθήκον όλων. Κανένα άλλο έργο δεν μπορεί να συγκριθεί με αυτό. «Τα παιδιά είναι σαν αγάλματα. πρέπει να εξεταστούν και να τελειοποιηθούν σε καθημερινή βάση». Σύμφωνα με τον ιερό πατέρα, αυτοί οι γονείς που δεν μεγαλώνουν τα παιδιά τους σε ευσέβεια είναι δολοφόνοι και όχι γονείς.

Θ. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναφέρει επανειλημμένα στις διαλέξεις του ότι δεν είναι μόνο η γέννηση αλλά και η εκπαίδευση του παιδιού με τον κατάλληλο τρόπο που κάνει μια μητέρα ή έναν πατέρα, και ότι μόνο εκείνοι που φροντίζουν την εκπαίδευση των παιδιών τους μπορούν να αποκαλούνται γονείς.

I. Κατά την άποψη του Αγίου Ιωάννη, η ανατροφή των παιδιών σε αγνότητα και ταπεινοφροσύνη είναι ζωτικής σημασίας. Η απαίτησή του για ταπεινότητα και αγνότητα ως σημαντικές πτυχές της εκπαίδευσης με βάση την ευσέβεια συνδέονταν επίσης με τις κοινωνικές συνθήκες που τον περιβάλλουν.

IA. Εκτός από αυτά τα βασικά χαρακτηριστικά της θρησκευτικής και ηθικής παιδείας των παιδιών, πρέπει να σημειώσουμε τις παιδαγωγικές (ή μάλλον διδακτικές) απαιτήσεις και τους κανόνες του ιερού πατέρα, οι οποίες έχουν διαχρονική ισχύ.

IB. Ο δάσκαλος πρέπει να αποτελεί πρότυπο σε κάθε πτυχή, σε όλες τις πράξεις του ή ακόμα και σε τομείς που με την πρώτη ματιά δεν φαίνονται τόσο σημαντικοί, όπως ο τρόπος περπατήματος, η περιβολή ή το βλέμμα. Πρέπει να είναι υπόδειγμα, ανά πάσα στιγμή όταν αυτός ή αυτή είναι σιωπηλός, όταν τρώει, όταν μιλάει, να είναι ακέραιος χαρακτήρας ώστε να μπορεί να ελέγχει και να παρατηρεί τον μαθητή του όταν παρεκκλίνει. Εν ολίγοις, ο δάσκαλος πρέπει να είναι οδοδείκτης, πνευματοφόρος, παράδειγμα μιας ενάρετης ζωής.

II. Ο αληθινός δάσκαλος λέει ο Χρυσόστομος πρέπει να διαθέτει απέραντο σεβασμό για την προσωπικότητα του παιδιού, να δείχνει πατρική αγάπη και στοργή, που να ξεπερνά πολλές φορές και αυτή των φυσικών γονέων, ώστε να μπορέσει το παιδί να διδαχθεί τις υψηλές αυτές αρετές της αγάπης και του σεβασμού ως προς όλους. Οι ιδέες του Αγίου Ιωάννη στο πλαίσιο της διδασκαλίας του για την εκπαίδευση των παιδιών αναμφίβολα θα παραμείνουν εξαιρετικά αναλλοίωτα μοντέλα που δεν έχουν χάσει τη λεπτή τους ποιότητα ακόμα και σήμερα.

IIA. Την αξία της αγωγής και της παιδείας εξαίρει ο ιερός Χρυσόστομος για την οποία λέει ότι «της τέχνης ταύτης ούκ έστιν άλλην

μείζων» Ο στόχος της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης και της παιδείας γενικότερα, θα πρέπει να είναι, σύμφωνα με τις παιδαγωγικές αρχές του Χρυσόστομου, η επιμέλεια, η θεραπεία και η καλλιέργεια της ψυχής.

ΙΕ. Η παιδεία πρέπει να εξυπηρετεί τον προορισμό του ανθρώπου. Η παιδεία που μορφώνει τον όλον άνθρωπο, που διατηρεί την ιδιοπροσωπεία μας είναι αυτή που αντλεί το περιεχόμενό της από την παρουσία του Θεανθρώπου, αυτή που έχει ως στόχο την ανόρθωση του όλου ανθρώπου ως προσώπου, την απόρριψη της εγωιστικής ατομικότητας, μιας παιδείας όχι απόκοσμης ή φιλόκοσμης αλλά προσπάθειας ορθής γνώσης και θέασης του κόσμου και των δυνατοτήτων του ανθρώπου ώστε να προσλάβει μέσα από την ελευθερία του το Θεό και να γίνει δεκτικός της χάριτός του.

ΙΣΤ. Η σοβαρότητα της αγωγής των παιδιών είναι συνδεδεμένη με την επισήμανση που κάνει ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, αναφορικά με το θέμα του τί θα πρέπει να ακούει και να βλέπει το παιδί.

ΙΗ. Η χριστιανική διαπαιδαγώγηση από την παιδική ηλικία είναι, για παράδειγμα, το μέσο για την περιφρόνηση των επίγειων απολαύσεων και την επιδίωξη αντίθετα των πνευματικών αγαθών και θησαυρών, με τους οποίους το παιδί από νωρίς θα μπορέσει να προσεγγίσει ευκολότερα το θείον.

ΙΘ. Ο Χρυσόστομος θεωρώντας την ομοφυλία αμάρτημα εναντιώνεται στο να μεγαλώνει ένα παιδί με λανθασμένα σεξουαλικά πρότυπα.

Κατά συνέπεια ηθική πρέπει να διέπει μια οικογένεια και ένα εκπαιδευτικό σύστημα προκειμένου να δημιουργηθούν υγιή νοητικά και συναισθηματικά παιδιά και όχι παιδιά που θα χρησιμοποιούνται ως προσχήματα για την καθιέρωση στρεβλών προτύπων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Joseph the Hymnographer, *Βίος Στεφάνου του Νέου, Βίος και πολιτεία τοῦ οσίου Πατρός ημών και ομολογητή Στεφάνου του Νέου*, έκδ. F. Iadevaia, Simeone Metafraste, *Vita di S. Stefano minore, introduzione, testocritico, traduzione e note*, Μεσσήνη 1984.

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Πρός πιστόν πατέρα*, PG 47, (349-387).

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περί Ακαταλήπτου, άπόντος τοῦ Ἐπισκόπου, πρὸς άνομοίους* PG 48, (701-812)

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περί κενοδοξίας καί ὅπως δεῖ τούς γονέας άνατρέφειν τά τέκνα*, A- M. Malingrey, *Sur la vaine gloire et l' education des enfants*, SC 188. PG

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ἐγκώμιον εἰς τόν έν άγίοις πατέρα ημῶν Εὐστάθιον άρχιεπίσκοπον Αντιοχείας τῆς μεγάλης*, PG 50, (597-603).

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περί τῆς Άννης*, PG 54, (631-676).

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εἰς τήν πρὸς Τιμόθεον*, PG 62, (501-600).

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Μακκαβαίους*, PG 50, (601-721).

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Γένεσιν*, PG 54, (24-897)

Καινή Διαθήκη, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 2000.

Παλαιά Διαθήκη, μετάφραση εβδομήκοντα, εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 2000.

Μελέτες

Ξενόγλωσσες

Beaucamp, J., «La situation juridique de la femme à Byzance», *Cahiers de Civilisation Médiévale*, vol. 20, (1977) 7-24.

Benakis, L., «Aristotelian Ethics in Byzantium». *Wisdom*, 9(2), (2017). 67-73. doi: 10.24234/wisdom.v9i2.191

Buckler, G. «Women in Byzantine Law about 1100AD», *Byzantion* 11, No. 2 (1936), 5-14.

Diehl, C., *Figures Byzantines*, publ. A. Colin, Paris 1908

Dillon, J.M., *Morality and Custom in Ancient Greece*, Indiana University Press 2004.

Grosdidier de Matons, J., *La femme dans l'empire byzantin*, Niuvelle Librairie de France, Paris 1967.

Kelly, J. N. D., *Golden Mouth: The Story of John Chrysostom - Ascetic, Preacher, Bishop*, Cornell University Press, New York 1995.

Kohlberg, L., *The Development of Modes of Moral Thinking and Choise in the years 10 to 16*, University of Chicago, Chicago 1958.

Lascaratos, J., & Tsiamis, C., «Two cases of smallpox in Byzantium». *International Journal of Dermatology*, 41(11), (2002). 792-795. doi: 10.1046/j.1365-4362.2002.01622.x

Lee, S., «Ethics Education and Counseling in Ancient Greece: Focusing on Plato and Aristotle», *Journal of Ethics Education Studies*, 42 (2016). 31-50. doi: 10.18850/jees.2016.42.02

Moffatt, A., «The Byzantine Child» *Social Research*, 53, No 4, (1986)

Preus, A., *Historical Dictionary of Ancient Greek Philosophy*, Rowman & Littlefield, London 2015.

Tankha, V., *The Ancient Greek Philosophy*, Dorling Kindersley, India 2014.

Vygotski, L., *Thought and language*, transl. by Eu. Honfmann and G.Vakar, M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts, 1981.

Ελληνική

Αρτέμη, Ε., «Η Περί Παιδων Αγωγή» Κατά Τον Πλούταρχο Και Τον Αγ. Ιωάννη Το Χρυσόστομο' (Διακόνημα, 2019) <http://www.diakonima.gr/2012/09/13/%CE%B7-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%AF-%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CF%89%CE%BD-%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%AE-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CF%80%CE%BB%CE%BF%CF%8D%CF%84%CE%B1%CF%81/>> accessed 27 May 2019.

Αρτέμη, Ε., *Η έννοια της Νεωτερικότητας και ο Θεός*, assessed from <https://www.pemptousia.gr/2013/10/i-ennia-tis-neoterikotitas-ke-o-theos/> (2013).

Αρτέμη, Ε., (2015), *Ελληνικό σχολείο: διαπολιτισμική αγωγή εναντίον ρατσισμού*, accessed from <https://www.pemptousia.gr/2015/09/elliniko-scholio-diapolitismiki-agogi-enantion-ratsismou/>

Βακαλούδη, Αν., *Αγωγή και μόρφωση των παιδιών και των εφήβων στο πρώιμο Βυζάντιο*, εκδόσεις οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2013.

Βασιλοπούλου, Χ., *Ο μαθητής ως κριτήριο του μαθήματος των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993.

Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, «Συζητήσεις στον Αθωνα», *Ψυχωφελή Βατοπαιδινά 13*, Βατοπαιδί, 1998.

Γκότοβου, Α., *Παιδαγωγική αλληλεπίδραση*, εκδόσεις Σύγχρονη εκπαίδευση, Αθήνα 1985

Δημόπουλου Γ., *Η οικογένεια κατά τον ιερόν Χρυσόστομον*, Αθήνα 1972.

Ζήσης, Θ., *Η σωτηρία του ανθρώπου και του κόσμου κατά τον Άγιον Ιωάννην Χρυσόστομον*, Πατερικά 2, εκδόσεις Βρυένιος, Θεσσαλονίκη 1997.

Ζήσης, Θ., *Ηθικά κεφάλαια*, Πατερικά 6, εκδόσεις Βρυένιος, Θεσσαλονίκη 2002.

Ζουρδάκης, Δ., *Διαδικασίες κοινωνικοποίησης*, εκδόσεις Σκαραβαίος, Αθήνα 1984.

Καψάλης, Α. Χ., *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998.

Κολέρδα, Σ., «Οι Απόψεις του Ιωάννη του Χρυσοστόμου για την Αγωγή και την Παιδεία», *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.)*, 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10,11,12 Οκτωβρίου 2014, σσ. 1-11, http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/Kolerda.pdf

Κουκουζέλη, Α., «Λογοτεχνία και Αρχαίο Θέατρο», στο *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό, Τόμος Β'- Σημαντικοί Σταθμοί του Ελληνικού Πολιτισμού*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα 2000.

Κουκουλές, Φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β', εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1949.

Κωνσταντινίδης, Ι., *Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος*, εν Αθήναις 1969.

Λάμπρου, Σπ., «Ἡ γυνὴ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 17 (1923) 9-21.

Λουκάκη, Κ., *Τα παιδαγωγικά ἔργα του Ἰωάννου του Χρυσοστόμου*, Αθήναι 1969.

Λυκαρδοπούλου, Κ., *Ο ρόλος του αντρόγυνου στη σημερινή Κοινωνία*, εκδόσεις Μέγας Σείριος, 1985.

Μαντζανάρης, Κ., «Ἡ διαλογικὴ συνάντηση του προσώπου. Ἡ διαπολιτισμικὴ πρόταση της ορθόδοξης θεολογίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 808(2005), σσ. 467-482

Μαντζανάρης, Κ., «Το νόημα του εαυτού στη διαπολιτισμικὴ εκπαίδευση: ὄψεις της νεωτερικῆς αναφορικότητας του υποκειμένου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 831(2009), σσ. 725-742.

Μαντζαρίδης Γ., *Χριστιανικὴ Ἠθικὴ Ι*, εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2004.

Μιχαήλ Μοναχός, *Βίος Ευαρέστου, Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Εὐαρέστου*, ἐκδ. C. Van De Vorst, *La Vie de S. Évariste higoumène à Constantinople*, An. Boll. 41 (1923).

Μουδατσάκης, Δ., *Οικογένεια και παιδί*, αυτοέκδοση, Ηράκλειο, 1995.

Μωραΐτης, Δ., *Παιδαγωγικαὶ ιδέαι των Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Αθήναι 1962.

Νιτσιάκος, Β., «Ἡ εθμικὴ και κοινωνικὴ λειτουργία των εθμικῶν τραγουδιῶν του γάμου», *Δωδώνη*, ΙΘ', (1990) 4-19.

Ξηροτύρη, Η., *Παιδαγωγικά και ψυχολογικά μελετήματα* Αθήναι, 1967.

Ostwald, M.& Lynch., J.P «Η Ανάπτυξη των Σχολών και η πρόοδος της Γνώσης», στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, - Η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Τόμος 17, εκδόσεις ΤΑ ΝΕΑ - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.

Παπαδόπουλος, Χρ. *Ο άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος ως ρήτωρ και διδάσκαλος*, Τεργέστη 1898.

Παρασκευόπουλος, Ι., *Εξελεγκτική ψυχολογία*, εκδόσεις ΕΚΠΑ, Αθήνα 1982

Παρούτσας, Δ., Ο ρόλος της Οικογένειας στην ανάπτυξη του παιδιού, ανακτήθηκε στις 19/2/2019 από <https://paroutsas.jmc.gr/family/index.htm>

Πασσάκου, Κ., *Η δημιουργική σκέψις εις εις την εφηβείαν*, Αθήνα, 1977.

Πετροπούλου, Α., «Οικογενειακοί Θεσμοί», στο Α. Μήλιος, Ν. Μπιρογαλιάς, Αλ. Παπαευθυμίου, & Α. Πετροπούλου, *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα ως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια*, Τόμος Α'- *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2000.

Redfield, J., *Ο Έλληνας Άνθρωπος*, μετάφραση από τα αγγλικά Χ. Τασάκου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1996

Σταυροπούλου Μ. Αλεξ., *Γάμος και Οικογένεια στον ιερό Χρυσόστομο*, σειρά: Γάμου Κοινωνία 1, εκδ. Ι.Μ. Φθιώτιδος, Λαμία 2008

Ταουσάνης, Χ., *Η συμβολή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στις σύγχρονες προσεγγίσεις συμβουλευτικής και επαγγελματικού προσανατολισμού*, δ.δ. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2015.

Τοσιλιάνης, Γ., *Η παιδαγωγική σκέψη του Μ. Βασιλείου και του Αγ. Ιωάννου του Χρυσόστομου σε σχέση με την παιδαγωγική σκέψη του*

Πλουτάρχου και με αναφορά σε παιδαγωγούς των νεότερων χρόνων, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα –Πάτρα: ΕΑΠ, 2018

Τσελεγγίδη, Δ., *Ορθόδοξη Θεολογία και ζωή. Μελέτες συμβατικής Θεολογίας*, εκδόσεις, Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2005.

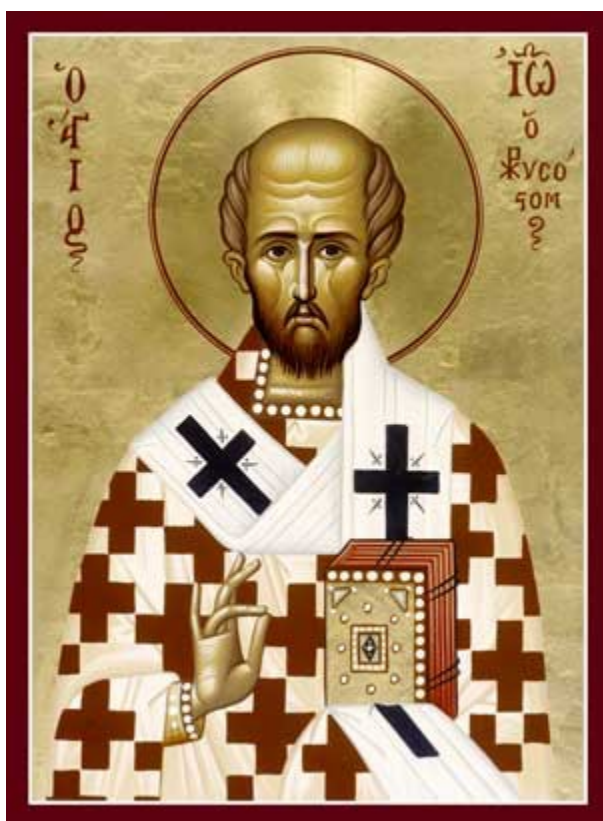
Yazigi, R., *Εσχατολογία και Ηθική. Η εσχατολογική θεμελίωση της εν Χριστώ ζωής κατά τον Άγιον Ιωάννη τον Χρυσόστομο*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1991

Χαρώνη Β. – Λανάρα Ουρ., *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ιάννη Χρυσοστόμου*, τ. Α', εκδ. «Το βυζάντιον», Αθήνα 1993

Χριστοφιλόπουλος, Α., *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον, μετά συμβολών εις το αρχαίον και το ελληνιστικόν*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον Το "Νομικόν" Νικ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1946.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΙΚΟΝΕΣ

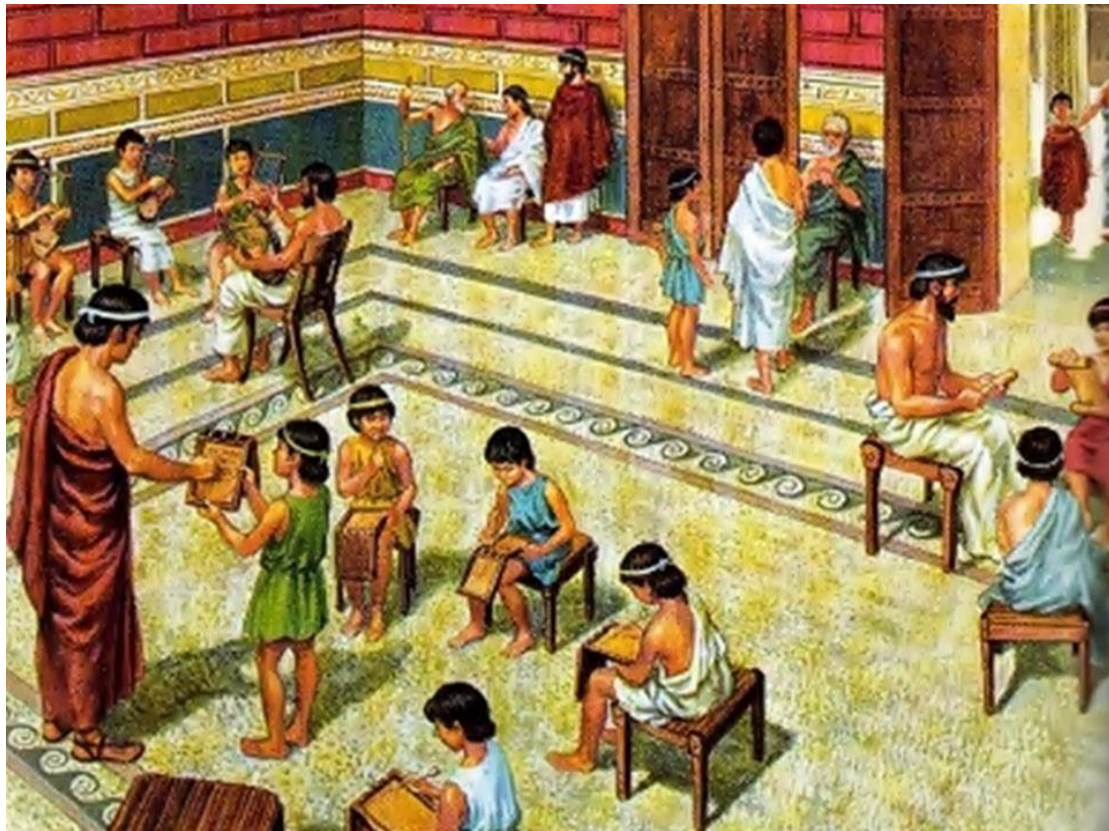

ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

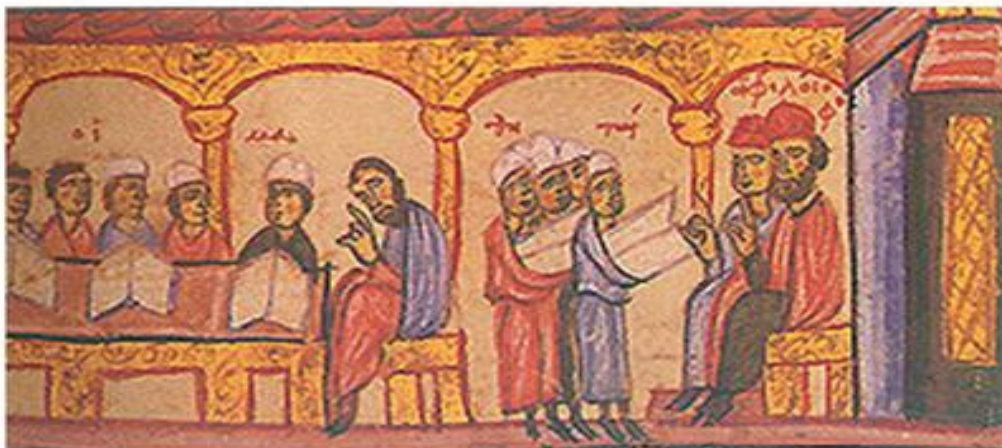

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ!

2. Μητέρα μαθαίνει ανάγνωση και γραφή στην κόρη της.